

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XLI. évf.

Martius—Aprilis.

2-ik füzet.

Dávid Ferencz.

(Folytatás.) *Ab 1871*

Csak Kálvin leggyilkolóbb könyve, a hírhedt *Defensio Orthodoxae Fidei**, e szent kannibálizmussal telt inquisitori remekmű, tehető e somogyi szellemű orthodox biblia mellé, mely a józan magyar észet a legesztelenebb vérszomjas rajongás örvényébe sülyesztené. A tömérdek, itt nem tárgyalható legpiszkosabb póriasságon kívül, mely e népkönyv fejedelmeknek is szánt magyarázatain visszataszítón előmlik, csak három jellemzőt hozok fel a vakbuzgó reformátor elvakult voltának kimutatására.

Kálvint csak minap is több országban hiába gyanusították azzal, hogy a jezsuiták leölését nyíltan javasolta, mert senki eddig munkáiban ennek világos bizonyosságait meg nem találta. Melius sokkalta kainabb ebben még magánál Kálvinnál is, kinek Kain volt a gúnyneve s kinek másik nevééről a leggonoszabb kutyákat nevezték el a bosszús genfiak s azokat az utcán még reá is uszították.¹ Melius felűlmulja még e legkegyetlenebb protestáns pápát is, midőn az országban még csak alig megjelent jezsuitákat is a legálnokabb módon kiírtatná a többi szerzetessel egyetemben, a magyar urak törökkimélő fegyvereivel. Ily pogány keresztyén eljárásra oktat „Az első királi könyv” XVIII. részéhez adott orthodox kegyességgel telt magyarázataiban :

„Az Achabnak ötödfél száz papjai voltak. Jezabelnek, a feleségének is négyszáz *baráti* voltak. Ezek olyan Sodomita testi-lelki paráznák voltak, mint *most a jesuiták, a barátok és misetokok*. Az erdőkbé *Clastromot* csináltak, ott bálványoztak“ . . .

„Vádjátok le a Baal papjait! Miként Illyés levágatja a kösséggel a Baal papjait: *most is fejedelmek vádjátok le a Baal misésző, parázna papjait!* Eltörtették az Prophéták a bálványokat, az oltárokat az kösséggel, a fejedelemmel, mint az Moses, Josaphat, Asa. *Hát ti is azt mielljétek!*

¹ Révész, Kálvin élete, 145. Szász Károly kitünő jellemzése Kálvinról. Budapesti Szemle XVII. 243.

Nem jámbor hát az, akki azt mondgya, hogy a *praedikátornak* nem szabad a fejedelemmel, a kösséggel megöletni az gonosztvöket“. (Fol. 171.)

Van ott még sok, ennél keresztyénebb tanítás is, mit talán egy szent Torquemada sem mert volna ily nyilt kegyetlenséggel megvallani e neki legezudarabb világ előtt. A régi keresztyén theológiában sok helyen ott kísért naiv ámitás gyanánt a „pia fraus“, a kegyes ezélből elkövetett csalás s a legendák nagy része e zavaros forrásból ered, e hamis alapon épült. Az újabb korban kétszáz évig a jezsuiták képviselték leghivebben a katholicus egyház e középkori szellemét s méltán foghatták rájuk sokféle szenteskedésökért a pia fraus ismeretes elvét: „a ezé szentesíti az eszközöket“. Ám csak nagyon ritkán, mintegy elvétve, lehet találni nagyszámú irodalmi műveikben ide való világos vonatkozásokat, pedig több ízben díjat is tűztek ki a felfedezők részére. Meliusnál nincs szükség sem díjazásra, sem ily felfedező kutatásra. Legtöbbit mond ő e kálvini kegyességű, őszinte kitérésében:

„Magyarok! azért iratta meg Isten e vétkeket, hogy ti eltávoztassátok. Ha nem miéletek, el nem hányjátok a ... elastromokat, buesus átkozott helyeket, a misét, az barátokkal, apáczákkal együtt: *Elveszít az Isten!*“ „Szegény tótok (lutheránusok), ráczok (görög-keletiek), pápisták ilyen büvösök-bájjosok (értsd: bálványozók) vagytok: *Isten elveszt ezekért!* Deut. 18. Levit. 19. 20“ ... „Jehu a *bálványimádás színe alatt* begyűtteti a Baal papjait és levágatja. Ó keresztyén fejedelmek! bezzeg jó volna tinektek is már egyszer a Baal pápista, pogán, bálványozó papjait és barátit begyűttenetek: vágatnátok le, mint az Illyés! *Jó volna most is ilyen álnokságos haszonnal* (más szóval: finis sanctificat!...) eselekednetek ti fejedelmek a Baal papjai ellen! Mind ezt a dolgot penig a Jehu miéle *hasznos álnokságba*“. (Samuel és királyok két könyve 219., 205. 1.)

Az ily „istenes csalárdság és üdvösséges álnokság“ haszonnal Kálvinnál is megvan, a ki mesterétől, Macchiavellitől tanulta. (Institutio III. kv. V. I.)

A harmadik igen jellemző részlet, mit a sok hasonlóból itt bemutatunk, Melius itélő tehetségének gyerekes voltát, a józan észnek majdnem teljes hiányát tanúsítja. A bajtárs iránt udvariaskodó Melius kiméletlenül megrójjá az öreg Oláh Miklós érseket, a Hunyadiak tudós vérrokonát, amiért magáról egy pillanatra megfeledkezvén, egy nyájából megszökött báránykát felszentelt bérmáló kezével egyszer, csak egy ízben, arczul legyintett. Az I. Király könyve XXII. részében szintén így jár el egy hamis próféta Achab király előtt is. Ám a szemes

Melius itt már csak a saját érdekében is nem tartja a bibliai példát követésre valónak. Ily elítéléssel nyilatkozik tehát e helyen a jámbor érsek hibájáról:

„Igy most is a Baal papjai, érsekek, pisepek, kegyetlen hitlen pogán fejedelmek, arczul verik a Jehova igazmondó praedikátorit, mint Érsek Huszár Gált, az igaz Prophetát“. (180. lev.)

Nemsokára azonban ugyancsak e biblia tekintélyére hivatkozik, mikor az érseknek igazán mérné ki megérdemlett jutalmát. E reá nézve kiválóan fontos, sőt legsúlyosabb hely közlésénél már négy verssel előbb mintegy intőleg felszólal:

„Lássátok, Josiás mindent úgy rontat az ördögébe, hogy a bibliából és az Isten emberitül ért: *ti is hát azt mielljétek!*“

Ugyane rész 20. versében Josiás királyról a szentírás ezt beszéli el a Melius fordításában:

„És mintegy véres áldozatokat, ugyan levágatá minden papjait a bordélyoknak (értsd: klastromoknak), s az oltárokon megáldozá és az oltáron holt ember tetemét égeték“. (2 Király könyve, XXIII. fejezet.)

E vers értelmezéseként nyomban ezt a kegyes magyarázatot állítja fel „az igaz propheta“ Melius:

„Josias mind levágatja az Baal papjait. Ur Isten! bezzeg jó volna, ha az Ur erre gerjesztene egy jámbor Josiást, aki a kövér, szegén ember vérével, ország jüvedelmével hizlalt pilises pápákat, cardinalokat, *Érsekeket*, püspököket, Barátokat, apáczákat megáldoznája!“ (Fol. 233.)

A fölsoroltak után mindenki tisztában lehet azzal az orthodox szentséggel, mellyel a híres magyar Kálvin buzgólkodása, az előtte lebegő nagy genfi példáktól elvakulva, az ő szerető hiveit az égi és földi boldogulásra egyaránt nagy kegyes gonddal elkészítgette.

A debreczeni prófétától, „az Isten szájából“ (mint szokta káromlón mondani), hirdetett vészes tanok sokkal gyorsabban elharapóztak, mint ma vélnők, azokban a villongós nehéz időkben. Nem csak írásba foglalta, szóval még hathatósabban elterjesztette Melius őket. Lángra is lobbantotta itt-ott az urakat, máshol csak az éhes, falánk esőcseléket. 1565 közepén, midőn János Zsigmond a német király ellen indult, „alighogy kihúzza lábait Gyulafehérvárról“, — Pokoly szép előadása szerint — a nép azonnal a székesegyházra támad, összetöri annak régi drágaszép ékítéseit s kiűzi a városból az összes katolikus papokat.¹

¹ Teljesen a Melius tanítása szerint: „Nosza ti is *szegény pórok!* rontsátok az ördögöt, az Baal házát, templomát, oltárát, minden szerszámát; |

Mikor útjában a fejedelem Nagyváradra ér, a „kálvinista nép“, mint Pokoly mondja, vak rajongásában csaknem az ő ura szemei előtt rohanja meg Szent László fényes siremlékeit és pompás márvány templomát. A haragra gyűlt fejedelem lóra kap és katonáinak élén maga veri szét az „elkeresztyénült“ csőcseléket. Országszerte fölújultak e vandal jelenetek mindazon helyeken, a hol Kálvin hamis, gonosz tudománya romboló erejét a jók elhíttetésével és a józan ész elfojtásával megmutathatta.

Melius már 1565-ben így nyilvánítja jóváhagyását e barbár dúlásokért:

„Most is így cselekedik az Isten. Im igen hasogatja a misét, oltárt, templomot. Sok helyen a disznók, az bikák, lovak délleznek és misét faragnak benne s mégsem hiszitek, hogy az Isten ellen vagyon a pápa hiti“. (Az első királi könyv. XIII. Föl. 158.)

Még ez sem volt neki elég! A rá következő 1566 áprilisi országgyűlésen a Melius föllovalt nemesei is végre szóhoz jutottak s legott tette váltják be prófétájuk biztató ígérését: egyetlen ádáz artikulussal kisöprik az országból a római egyház megmaradt „szemetét“, fölszentelt papságát; s a következő országgyűlésen hasonló sorssal fenyegetik meg a legújabb hitnek csak két év óta elismert böles törvényhozói az erdélyi legrégebb keresztény vallásnak, a görög hitnek jámbor, tudatlan egyházi férfait is, ha újabb irányt nem akarnak követni, a kálvinista papság és nemesség keresztényebb orthodox hitéhez jobban hozzá illendőt.

„Mindezek az evangéliumnak a czégére alatt történtek“, mondja legújabban nem a legjobb magyarsággal Pokolynek, „a lelkiismereti szabadság jelszavának a megcsúfolására“. „Igaz ugyan“, — állítja tovább megkönnyebbülten — „hogy Erdélyben nyoma sincs a gályák borzalmainak“. (Ebben az egyben teljesen igaza van: mi nekünk valóban sohasem voltak spanyol rabgályáink, sőt még csak lovas tengerészeink sem, pedig Melius s utána Geleji Katona István az orthodoxia javára hasznát vehette volna még azoknak is.) Azután a mosakodó történetíró a párton kívül álló János Zsigmondra függeszti bírói tekintetét, ki sanda gyanúja szerint a nemességgel és néppel egyetemben

mert látjátok, hogy az hitlen urak nem mívelik“. (Samuel és királyok két könyve. 208.)

„a felekezeti szenvedélyek izzó tűzében égett.¹ Végre kimondja ingatag, gyarló ítéletét: „*Valami ellenállhatatlan erő* ragadta magával az egész társadalmat, hogy a római katholicismust teljesen eltíporja“.¹ De hogy ezt az „ellenállhatatlan erőt“ honnan fújta ide a nyugati szél, arról egy szót sem olvashatunk tőle. És ennyi üres frázis elég a debreczeni történetíróknak az igazság elismerése helyett, az őszinte bevallás elkerülésére.

Ugyane történettudóستól más helyen arról értesülünk, hogy az 1566-ban Váradon „Czeglédi György úr házában“ Meliustól és társaitól „kijavított“ heidelbergi káté is (a református egyház hivatalos katekizmusa) szintén a római katholicismus elleni izzó gyűlöletet szította. (I. 194—195.)

Tehát éppen úgy, mint a Melius többi, nem annyira hivatalos könyvei, sőt még az 1562-ben kiadott „debreczeni hitvallás“ is.² Az 1566. évi gyulafehérvári vita alkalmával pedig, mikor már a váradi káptalant is kiigazították innen az országból Kálvin követői, az Erdélybe ellátogató próféta nagyobb adományt is nyer a fejedelemtől egy néhány hű tanácsos úr legalázatosabb kérésére.³ A szent zsákmányból tehát, mely a kiűzöttek vagyonából elég bőven maradt, Melius is megkapta az urak pártfogó figyelméből a maga kiérdemelt részecskéjét.

Mindezekből az a levonható tanulság, hogy a kath. egyház üldözése 1565 és a klerus kiűzése 1566-ban csakis a kálvinisták s főképp Meliusnak érdeme. Az 1565-ben már fölvilá-

¹ U.-o. I. 173—5.

² „A zsinatok azt parancsolják, hogy a fejedelmek töröljék el a bálványokat, a parázna misegyártókat, az Antikrisztus gonosz tiszteletmódját“. (Lásd Kiss Áron, M. ref. zsinatok végzései. 176.) 1563-ban kiadott prédikációiban a bibliára így hivatkozik: „Bezzeg a bűnöst, harag edényét, hitlent, mint hamis tudományut, *Pápisztát*, tolvajt, a fejedelemmel meg is ölethetjük. Róm. 13. 1 Cor. 5. Mat. 7.“ (Vvv. lev.)

³ Már 1565-ben sok helyen kifejezi Melius bibliamagyarázataiban erre vonatkozó kívánatát. Jellemző ez: „Az egyház *szőlőjét*, jövedelmét elveszed. Oskolat, tanítókat abból nem tartasz. Az Szentírás nyomtatására, az Isten tisztességére, *Istennek az Istenéből* (ő volna ez?) nem adsz. De elké tőled a sáfárság! Lucae. 14. 15. 16.“ (Az két Samuel könyve. Fol. 116.)

1566 ápr. 29.-én kielégítik kegyes követelését. Házat és szőlőt kap, „ut ipse Typographiae in usum Ecclesiae *melius* consulere posset“. Ez adomány is szépen igazolja Pokoly szerint a trinitáriusok ekkorbéli sikerét. (I. 192.)

gosultabb Dávid Ferencznek semmi legkisebb része sem volt e kegyetlen üldözésben.

VII.

A jobb útra tért Dávid új iránya. Az első unitárius zsinat és Melius gyilkos válasza.

Dávid Ferencz az 1564. évi kettős diadal után csöndes tanulmányokba mélyedt s ezen kívül családjá, egyháza és a kolozsvári iskola foglalták el minden idejét. Mint a fejedelem udvari papjának, Gyulafehérvárt is gyakran meg kellett fordulnia, de országos ügyekbe nem igen avatkozott. A Debreczen felől most hatalmasan fúvó idegen szél s az ennek fagyos lehelletére fakadt türelmetlenség nem férhetett össze az ő szabadsághajtó lelkületével. Melius különös mesterkedései láttán, a tanítványról a mesterre fordította kutató tekintetét s most már Kálvin rideg rendszerének ijesztő tökéletlenségei is mindinkább föltűnede~~tek~~tek előtte.¹

Blandrata barátsága nyitott neki utat az őt elfogó kétségek~~ből~~ való kiszabadulásra és valamivel boldogabb reménykedésre. Ismerte már a Kálvin nagy *Institutiójának* utolsó, Servet tanaival viaskodó legteljesebb kiadását. (Genf, 1559.) Most Blandrata Servet Restitutióját (műveiben később föl is használta) adja Dávid kezébe, e ritka művet, melyből egy sokáig rejtgetett példány Londonban ajándékképpen jutott egyik tanulónk kezébe s József császár érdeklődése folytán ma már a bécsi udvari könyvtár legnagyobb ritkasága.

Kálvin, Servet és az olasz renaissance tudósai nyomán (mind meg voltak ezek Blandrata² könyvtárában is) behatóan tanulmányozhatta Dávid a vallás-eszmék legújabb fejlődését. Reá jött, hogy nemcsak Luther és Melanchton, hanem maga a nagy Kálvin is megállott a hitjavítás terén — fele útjában. Észrevette, hogy a keresztényi fölvilágosodásnak végtelen térmezeje nyílik e szorosan zárt, orthodox rendszerek szűk korlátain kívül is. A tanulni vágyó és szabadságszerető, merész

¹ Kálvin 1554/9-ben Servet megégetése után vette föl műveibe leggyilkolobb nézeteit.

² Végrendeletében egyik tudós barátjára, Kovácsózi Farkasra hagyta őket,

Dávid mihamar túlment az első reformátorok habozó és félénk megállapodásain s a józan ész pislogó mécsét, melyet Kálvin nagy elméje csak a minap meggyújtott, lelkének forrongó lelkesedésével napvilággént lángoló szövétnekké gerjesztette. A kis Erdély e lángeszű fia bírálni kezdte lelkében a tovább haladni nem tudó, sőt már-már hanyatlással fenyegető külföldi protestantismust és beállt merész új irányával újabb úttörőnek, — a protestánsok protestánsának.

A Luthertől átvett, merőben pápás szentháromságra esett először behatón vizsgáló tekintete, „amiről a biblia egyetlen szóval sem nyilatkozik“.¹ A keresztséget Luther, az úrvacsorát Kálvin immár részben reformálta. A hit fundamentumának, az atya, fiú és szentlélekről szóló tudománynak megtisztítása volt még csak hátra.² Dávid a tisztításhoz úgy lát hozzá először, hogy az akkori általános közhittel szembe szállva, kétségbe vonta a háromság harmadik személyének isten voltát s a szent lelket csak az atyától és fiútól származtatta.

Ez volt a legelső lépés a nem épen távol feltűnő teljes unitarizmus felé. Eleinte csak magán körben nyilváníthatta merész vélekedését. Amint új hívőkre lelt, mind hangosabb lett meggyőződése. Legelőbb Basilius István és Egri Lukács, a leg-tudósabb kolozsvári lelkészek lesznek hű tanítványai. Azután Szegedi Lajos, Zoványi szerint volt bécsi egyetemi tanár és Sztárai Miklós tordai pap s korában elismert költő.

Egri Lukács már 1565 elején eltávozik egészségi okokból hazájába. Ott is fentartja az összeköttetést Kolozsvárral s szél-tében hirdeti a háromságigazító elveket. Nagy feltűnést kelt vele az egész felföldön s 1566 jan. 22.-én már megtartják ellene a Károli Radics Gáspárok a gönczi vegyes zsinatot, de eredménytelenül. Egri Lukácsot Egerről Ungvárra hívják, esperesnek választják az ungi egyházmegyében s új hívei számosan az új hit vallója mellé csatlakoznak.

Dávid Ferencznek itt Kolozsvárt a Kálvinhitű szász papok és saját magyar iskolaigazgatóiban akadtak először legélénkebb ellenmondói. Ez ifjú tudósok, 1565-ben Szikszai Fabricius Balázs, 1566-ban Károlyi Péter, nem vehették be a Wittenbergben soha

¹ Pokoly elismerése i. m. I. 184. Kálvin is, Luther is elismerte már negyedfél száz évvel ezelőtt.

² U.-o. 205,

nem hallott tudományt semmi lette képen. Inkább elhagyták az egész Erdélyt úgy, hogy a kollegiumi igazgatást magának a püspöknek kellett 1567 elején átvennie. Az öreg Heltainak sem volt már kedvére való semmi legkisebb újítás sem. Az ő nyílt ellenkezésére Dávid elesett a nyomtató sajtótól s ezzel egy időre a nyilvánosságtól is. De azért mihamar megtudták mind Debreczenben, mind a felső Tisza vidékén — még a tavaszi szél is azt fujdogálta: „Kolozsváron kitojta a vipera, mint skorpiótojást“, Ariusnak tiltott tudományát. Amde azért semmit sem tudtak orthodox atyánkfiai tenni ellene.¹

Csak Melius volt tisztában ilyen kényes helyzetekben is az ő kálvini teendőivel. Már 1564-ben elfordult Dávidtól. Nem volt többé szüksége reá. Útjában látta őt és irigyelte is szerencsését. „Igen drága volt a szent királyoknak a böles ember. (Itt magát is értené.) Most nyalka, hizelkedő kedves.“ (1 Kir. kve. 132 l.) Igy nyilatkozik barátjáról már 1564-ben.

Most nem Debreczen földesurához, mint Aran Tamás idejében, hanem magához a fejedelemhez folyamodott, tartsanak zsinatot „eretnek“ kollegája ellen. Hamarosan pad alá vetette az új magyar bibliát és nyomban szakított a hivságos világi politikával is. Egész figyelme Erdélyre fordult, mert jól tudta, honnan jó most reá a nagyobb veszedelem.

1566 ápr. havában jó maga is elnéz Erdélybe. Megjelenik a tordai országgyűlésen, melynek határozataiban a kath. klerus kitiltása meggyőzően bizonyítja az ő lelkes jelenlétét. A jóval szerényebb udvari papnak nem sok szava lehetett ebben az aggodalmas időben. János Zsigmond, Melius kérésére, csakhamar Gyula-Fehérvárra szólította össze az országos zsinatot, mely tekintélyével döntson a „kolozsvári vallás“ újabb megújítása kérdésében. A zsinaton megjelentek, Melius felhívására és segélyére, a magyarországi papok; de ott volt Dávid mellett Blandrata is, ki már egy izben bebizonyította Meliusék előtt Nagyenyeden, hogy ő kitűnően ért a zsinatok rendezéséhez. A zsinaton a fejedelem is megjelent, már csak azért is, hogy Dávid Ferenczet, az ő kedvelt udvari papját ily díszes gyülekezetben meghallgassa.

¹ Vesd össze Pokoly elbeszélésével, i. m. I. 184 - 190. l. Kiss Áron a XIX. században szebben és több elismeréssel nyilatkozott a feltűnt unitárius mozgalomról:

„Már ismét új, még magasabbra törő vallási mozgalom előjelei mutatkoznak az egyház területén“. (M. ref. zsinatok végzései. 437.)

Öt napig tartott e nagy zsinat tudós mérkőzése. A vitakozás végén abban egyeztek meg az ellenfelek, hogy ne használjon ezután egyik fél sem a szentháromságról oly tudakos theologiai kitételeket, melyek nincsenek meg a bibliában. Így határoztak néhány évvel azelőtt a lengyelek is a pincovi országos zsinaton s nem minden lelki haszon nélkül. A máskor felettébb ravasz, körültekintő, most naiv Melius bízott a tudós és hatalmas Blandratában és beleegyezett a neki könnyűnek tetsző feltételbe; de csakhamar meg kellett szegniök a kötött egyezséget és visszatérni a szorult modern helyzetből a biztosabb orthodox álláspontra. — „Az egy lényeg és 3 személy — így jegyzi meg Balogh Ferencz — sarkalatos alkotó része a háromság tanának; e nélkül unitáriusságba jutottak volna azonnal.“ (M. prot. egyház tört. 112.) De azt elmulasztja fölemlíteni, hogy sem a lényeg, sem a személy nincs meg a bibliában.

Az új állásponttól nem használhatták volna a külföldi theologusok érveit sem. Pedig arra ugyancsak égető szükségök volt, mert biztosabban csak a sokszor használt s így már jól kipróbált katolikus puskaporral lövöldözhetnek.¹ Vitáikban ugyanis nem egyszer hivatkoztak az egyházi atyákra s a régi zsinatok kath. határozataira. Bár ezek oly régen mitsem tudtak az ily későn is bennök bizakodó eretnek kálvinistákról.

Dávid Ferencz az ápr. 28-án bevégzett gyulafehérvári zsinat után három hét múlva újabb zsinatra gyűjti össze magyar papjait Marosvásárhelyre. Itt megerősítik az előbbi zsinaton elért fontos eredményeket s elhatározták a heidelbergi káté megigazított kiadását. Az újra igazítást Váradon, Czeglédi György házában, a fejedelem megbízásából Melius tábornokara,² a kiadást a kolozsvári ó-várban Heltai végzi „a királyi felség beleegyezése és akaratából“.³

Dávid Ferencz nem volt egészen megelégedve a két felemás zsinat eredményével; nem is állt ő meg azok kivánt álláspontján. Egy harmadik „zsinatoeskát“ hivat össze Blandratával

¹ Már az 1570-beli „Debreczeni Disputatio“ is elismerteti Czeglédi Györggyel: „Amint eszembe veszem, pusztá tegzet kötöttünk oldalunkra és nyíl nélkül való idegből akarunk lövöldözni“.

² Váradon természetesen megsemmisítették az imént hódított, frissen termő barátok szőlőjét is.

³ Pokoly: I. 194.

együtt 1567 elején Tordára s itt, az első unitárius zsinaton eltérnek a külföldi selejtes német és francia kátéktól, elhagyják azokat s mindnyájan egy szívvel-lélekkel az apostoli hitvallás mellé állanak. Igazán s jól mondja erről Pokoly: e hitvallás lényege az, hogy az egy Isten csupán csak az atya. (Tehát a fiú már nem az egy Isten. A szentlélek pedig... még Istennek sem tekinthető.)¹

E művelődéstörténeti tekintetben korszakos nyilatkozat, az emberi találmányoktól az evangéliumhoz való üdvösséges visszatérés, a tordai Mátyás-kori nagytemplomban történt 1567-ben febr. 13-án.

Pokoly és Kiss Áron Melius után határozzák meg így e fontos időpontot. A régi egyháztörténeti források márc. 15-ről szólnak. Ám legyen a Pokolyaknak itt igazuk, mert különben miből magyarázhatnák ki a debreczeni zsinat „erőteljes, de erőszakos állásfoglalását“, mely a tordai zsinattal csaknem egy időben történt?

Az erdélyi újabb confessióról Pokoly még ezeket vallja:

„Benne még most is bujkál a valódi (!) gondolat a fiú istenségére nézve, de már a szentlélekről határozott véleményt mond. És ezzel a módszerrel, a legnagyobb valószínűség szerint, egész észrevétlenül átvitték volna az erdélyi református egyházat az unitárizmusra, ha időközben (?) a magyarországi (értsd: Meliuspárti) lelkészek szeme meg nem akad a dolgon és a tordai zsinat után fél hónap (?) mulva tartott debreczeni zsinat közbe nem lép.“ (I. 199. 1.)

S ezen a közbelépő zsinaton már febr. 24-én (tehát a tordai után csak tíz nap mulva!) ott menydörög az okos Melius „a Servet vargájának“ bolond bölesesége ellen. (I. 200. 1.)² S a Meliustól vezetett egyezségtörő alföldi gyülekezeti fogadásuk ellenére, most már a második helvét hitvallásra, a genfi confessióra lép, hogy süppedő lábuk alatt a talaj még jobban meg ne inogjon; és a zsinati hármaskör munkálattal, mit fél év mulva Melius nyomtatva kiad, magából a kereszténység köréből lépnek ki ez elszilajult alföldi hithűsök, kiknek itt hozott eretnekező, emberégető és kövező kánonjait egy kannibál sem olvashatná tetszés nélkül...

¹ U. o. 199.

² Kutjának is nevezgeti, mint Kálvin Servetet. Dávid feleletében eb-böleseségnek nevezi a Melius tudományát. (Canina sapientia.)

Kálvin e leghivebb magyar apostola felűlmúlja ismét magát a nagy Kálvint, sőt még a legnagyobb törvényalkotó Mózes is a büntetések embertelen vad és kegyetlen kiszabásában. Beteges képzelete alig tud valami oly vétket találni, melyet vasra vagy tűzre ne kárhozzatna. (Lásd LV. LVII. LXXVIII. stb. kánont.) Mint elébb magyar bibliájában, most sem győzi a jámbor fejedelmet, a hatóságot, bírákat szidalmakkal feddeni azért, mert a büntetéseknél magyar törvények alkalmazásával járnak el s nem az ó-testamentom rég eltörölt rendeletei szerint. (V. ö. az LVI. LXXIII. kánont.)

A múlt évben nagyranőtt próféta most le akarja hasznosan aratni, amit azelőtti évben bibliája levelein gondosan elhintegetett:

„A szentírás az *egyetértést megháborító* eretnekeket *megköveztetni parancsolja*, miként Illyés megölette a Baal papjait, *mivel nem akartak engedelmeskedni.*“ (V. kánon.) „Halálos bűnösök, kiket az egyházból ki kell vetni, a hatóságoknak pedig a *fegyver hatalmával megöletni*, a minők Sabellius, *Servet*, Arius, P'hotinus követői, akik — *az igaz háromságot tagadják.*“ (LXIV.)

Érdekes-e kánonnak megokolása: „Azt parancsolja az Ur, hogy az istenkáromlókat *meg kell kövezni*. 3 Mózes 24. Minden eretnek istenkáromló, tehát *meg kell őket ölni*. Az apostol is azt parancsolja, hogy az eretnekeket egy vagy két megintés után *el kell kerülni*. Tit. 3. 2. Tim. 3. 4.“

Itt kiesik véletlenül Melius a Mózesi hangulat költésből s az orthodox szenteskedés angyalbőré alól kitűnik új haszonra leső uralomvágya, mert az apostoltól átvett ellenmondó hivatkozás minden pokoli mesterkedését élesen megvilágítja. Még különösebben elszólja magát, mikor bevezetésül saját papjaitak, kik pedig a kánonok megalkotásánál a más hitűek ellen véle együtt s egy értelemben dühöngtek, most ily híven találó szégyentükröt állít elvakúlt lelki szemeik elé:

„Meg van írva: *Szükség, hogy legyenek szakadások, szükség, hogy bekövetkezzenek a botránkozások.* (Mát. 18. Luk. 17.) Tehát minden egyházi szolgáltnak és híveknek vigyázni, tanulni és a gyümöleshozásban szorgalmasnak kell lenni. Le kell nekik győzniök az ördögöt, a bűnöket, a Krisztus fegyverzetében, a Szentlélek segélyével, az igaz tudomány által. Mert a Kisztnus *nem a harcolónak, hanem a győzőnek* ítéli oda a jutalmat. De

haj, sokan a pásztorok közül tunya heverésben, gyönyörök közt élnek, nem vizsgálják az írásokat . . . nem olvassák a bibliát és nem is tanulnak. Nem képesek legyőzni az eretnekeket az igaz tudomány által, hanem mindjárt közvetlenül a fejedelmek fegyvereivel akarnak megfelelni elleneiknek; *mert mámor és részegeskedés által elnehezítve elbutultak.*¹ (Kiss M. ref. zsinatok. 562.)

„Már ezt a nap sem állhatja!“, mondhatnók ezekre a régi ref. énekkel. Valódi pogány Krisztus volna ez a Melius Krisztusa, aki nem a jó ügyért harcolóknak, hanem a bármi módon is győzőnek adná oda a mennyei jutalmat. Egészen a középkor legsötétebb szelleme szerint: merőben a szerencsét tartja a legjobb igazságosztónak. De ennél is pokolibb része az igaz kereszténységtől balogirányban elhajtott pogány kánonoknak a LXIV. eretnekirtó kánon befejezése, hol Melius az ő legalantabb járó gondolkozásával kodifikálja a kálvinista jezsuiták részére a még boldogító kegyes képmutatást is. E kis részlet azt bizonyítja, hogy az eddig néma gyülekezetből a hatalmaskodónak ellenmondói is támadtak, akik Szent Ágostonra hivatkoztak.

„Amit némelyek ellenvetnek, hogy a konkolyt nem kell összegyűjteni: az a színmutatókról, polyváról, a rossz halakról szól, melyek a hálóban a jó halakkal összevegyültek; azaz, *akiknek bűneik elfedezve vannak, nem nyilván istenkáromlók, eretnekek, gyilkosok, paráznák, hanem a búza közt lappanganak: ezeket tiltja meg kiirtatni!* Mert a színmutatók, gonoszok többen vannak, mint a választottak. Ha ezeket mind megölnék, *az egész világot* el kellene törülni! Tehát a konkolyokat, melyek

¹ E jellemző durva kifakadás arra mutat, hogy a szintén borissza Melius Kálvint utánzó törvényalkotásában minden áron ki akarta emelni magát tudósabb társai közül, mint Kálvin is tette, ki még halálos ágyán is magát egyedülvalónak s az Isten fogadott fiának vallotta. Czeglédi György, Szegedi Gergely és Lőrincz legalább is annyit, Thuri Pál jóval többet tudott Meliusnál s emberségre nézve többet értek a magát nagyra tartó, de csak Kálvint majmoló profétánál.

Itt azt a gyanút sem hallgatjuk el: Melius az elfogyasztott váradi termésért, a pocsékká tett új borért haragudhatott meg olyan nagyon; a sok üres hordó láttára, mit a „házi zsinat“ vendégpapjai, a házigazda lelkesedését ügyesen felhasználva, a kath. kleruson vett diadal emlékünnepe hátrahagytak.

még most a fűben vannak, nem kell kiírtani; hanem mikor megérnek, a gonosz eretnekek bűnei kivilágosodnak, parancsolja az Ur őket megöletni, láb alól eltétetni, hogy ne éljenek. 2 Móz. 22. 23. 5 Móz. 17. 18. 3 Móz. 19. 20.¹

Melius Kálvint követi mindezekben, ki a Szent Ágoston-tól tanult rabszolgáknak való elővégtet tanát az ellenmondók teljes kiírtásával akarta meggyökereztetni s urvacSORA magyarázattal kezdett vallását legméltóbban az eretnekek gyásztorával juttatta tökéletességre. Kálvin utódával, a fajtalan Bézával is kezdet fog itt Melius, ki szerint ördögi hitágazat volna a lelkiismeret szabadsága. Mind a hárman a „pokolból hozták fel a dögleletes tudományt“, hogy Servetet becsmérő saját ördögies kifejezéseket a nép számára írt hitvallásukból idézzük. E szép barátkozást tekintve, ne csodálkozzunk a beteges Melius őszinte elismerésén, bibliája ajánlásában: „E világ mosléki, szemeti vagyunk.“² Így nyilatkozik a II. caput magyarázatában is, hol a ganéjból moslék létére a fejedelmek közé a Christus társává szegődik s örök országot adat Istentől magának. (Kálvintól eltanult orthodox káromlások.)

Ám Pokoly történetírónk szerint e pogány kegyetlenségű munkálattal, mit először Genf viperái tojtak világra, hogy azután az alföld meleg homokjában kikölthessék, vetette meg a törökök közül kikerült egyházalkotó „a magyarországi ref. egyház szervezetének alapjait, századokra kiterjedőleg megszilárdítva“. E szép nagymondás felvilágosítására, 1881-re egyszerűen csak rámutatva, mi csak annyit felelhetünk: a két év előtti, katolikust, lutheránust és görög-keletit oly készségesen kiírtogatni kész magyar bibliába még akkor nem juthattak be a később feltűnt „arianus“ eretnekek; megadja most azoknak

¹ Lásd Kiss Áron fordításában: Magyar ref. zsinatok végzései. 598. 599. V. ö. Calvin, Institutio. Molnár ford. IV. köt. XII. 11.

² Jól talál ide az 1 Sámuel könyve 12. levelén található bölcs megjegyzése: „Isten gyakorta erővel is igazat mondat.“ A Servet nemes hitelveit gyalázó rágalom még az 1855-ben nyomtatott debreczeni helvét confessióban is feltalálható. A Kálvin és Melius lelkületét már a gyermekek lelkébe beoltogatták. Ez orthodox feltogást a hitvallásokból Révész Imre hagyatta el, aki a Kálvin praedestinációját is társaival együtt elvetette; bárha magát orthodoxnak tartotta. A „kálvinista“ név és „helvéthitvallású“ elnevezés csak Révész kidölte után 1881-ben került a debreczeni zsinatok elavult régiségekben gazdag lomtárába.

Melius új, debreczeni kánonaiban magyarán, pogány szíve teljes készségéből a magokét — még a biblián kívül is.

Hasonló keresztyénies túlzással folytatja Pokoly e most még csak dióhéjba szorúlt s csak sokkal később kitört orthodox vihar leírását. „De Blandratáék sem ültek *ölbedugott* kezekkel. Jól tudták, hogy ha már a tordai zsinaton elvetették a kockát, most *ki kell állani életre-halálra*.“¹ Értsd életre-halálra a keresztyén Melius ellen — az „apostoli hitvallás“ védelmére. Ily pogány hang lengi által „az erdélyi ev. ref. egyházkerület állandó igazgató-tanácsától“ megbízott hivatalos egyháztörténelmet.

Míntha a Melius halála óta eltelt 333 esztendő sem lett volna még elég a Kiss Áron beismerő szavaiként: „az utódok oly szükséges tanúságára!“²

VIII.

A debreczeni zsinat hatása. A gyulafehérvári nagy vita és Kolozsvár áttérése.

A mint a debreczeni zsinat vérszomjas törvényeit 1567 közepén hitelesen megtudták, Heltai és Amicinus Titus kolozsvári ref. lelkészek azonnal lemondtak a kelletlen átkos szövetségről s visszavonultak az oly fanyar gyümölcsöt termő Kálvin-hit további hirdetésétől. A kolozsvári szász főbíró a harmadik szász prédikátort is nagynehezen tudta megtartani állásában. Talán csak az, hogy Erdély részéről senki sem vett részt azon a Rómába beillő pápás zsinaton,³ csak ennek kibékítő tudata teremtett egy időre a közfelháborodásban némi mérsékletet. Dávid, hogy a forrongó visszahatást lecsillapítsa, szellemi téren felelt a kövel-tűzzel és szent szitkokkal fenyegető barbár törvényhozóknak. Az 1567 őszén Gyulafehérvárt kiadott „Refutatio

¹ Pokoly, Az erdélyi ev. ref. egyház tört. I. 198. 201.

² Melius utóda, Kiss Áron, ily határozott, őszinte hangon ítéli el a csengeri zsinatnak a debreczeni zsinat példájára hozott eretnekirtó határozatait. E zsinatnak is a kegyes Melius volt a prófétája. Lásd Kiss Áron, A Szatmármegyében tartott négy első prot. zsinat végzéseit. 64. l.

³ Pokoly szerint „a debreczeni zsinat lefolyásáról nincsenek adataink“. (I. 200.) Jakab Elek szerint jelen voltak Károli Péter és Skarica is, kik 1566 végén hagyták el a kolozsvári főiskolát. Talán e két menekült tájékoztatta tetszése szerint hífeleit az erdélyi dolgokról.

Scripti Melii“ első terméke az erdélyi unitárius irodalomnak. Nemes hangjával magasan kiemelkedik a korabeli egyházi művek közül, a mit újabban maga Pokoly, az erdélyi ref. egyházkerület hivatalos történetírója is felismer:

„De már itten ki kell emelnünk egy vonást, a mely az unitáriusok harezmodorát előnyösen jellemzi és a mely ebben a műben jelentkezik először. Ez a modornak a nyugodtsága és a türelemnek a hangoztatása. Míg Meliusnak minden írata *a szenvedély legerősebb kifakadásai*val van telve, míg ellenfeleit *folyton büntetné, égetné, kövezné*: addig az unitárius művek állandóan azt hangsúlyozzák, hogy *a hit kérdésében mellőzni kell minden erőszakot*, Istenre bízván az ügyet, ki az ő ígéje által úgy is elvégzi azt, a mit választottai számára üdvösségesnek tart“. (I. 203. l.)

Ugyanazon gyulafehérvári királyi sajtón még két magyar munkát ad ki 1567-ben Dávid Ferencz, hogy a debreczeni hármash magyar-latin munkálatnak minden tekintetben megfeleljen. E munkáiban is, Pokoly szerint: „egész határozottan tanította, hogy az evangelium terjedése, a Krisztus országának előkészítése végett *nincs szükség fegyverre, nincs erőszakra*, mert *a hit Istennek ajándéka*“. (U.-o. I. 207. l.)

Nem csoda ezek után, hogy a debreczeni zsinat földig legyalázó szitkozódásain elijedt félénkebb lelkek ismét szabadon föllélekzettek. Az erdélyiek általános közbizalma megint Kolozsvár felé fordult. S fenn a Felföldön is csakhamar megmozdult a rideg, fagyos föld. Egri Lukács, most már lelkésztársai élén, megint nyíltan hirdetni kezdi Erdélyből hozott hitelveit. A megdöbbsent Luther-papok kezét fognak az üldöző kálvinistákkal, zsinatokat tartanak Szikszón is, Kassán is. Hogy könnyű legyen a fárasztó disputatio az elismert tekintélyű tudással, Egri elfogatják a lutheránus Schwendivel.¹ Katonák kopjája juttatja őket az óhajtott győzelemhez, de a lánczra vert apostol soha nekik a kívánt reversalist meg nem adta. A szintoly buzgón kényszergető kath. papok is kudarcot vallottak a halálra elszánt mártírral szemben. A magyar unitáriusok e dicső vértanuja 1573-ban senyvedt el a váradi püspök mélységes tömlöczében.²

¹ Balogh Ferencz örömmel látja, a csak haszonból kath. Miksa király mily szépen ír a lutheránus Schwendihez: „a vallás-ügyeket ~~nem lehet~~ karddal eldönteni, Krisztus másképp tanított“. (75. l.) De arról egy szót sem szól, miket írt Melius ugyanazon Schwendinek.

² Hat évi fogságát 1571-ig Szádváron, azután Jászóvárbán, Kassa mellett töltötte. Lásd Ráth György művét: Két kassai pap a XVI. században.

Erdélyben, a négy évig Kolozsvárt szolgált lelkész kedves emléket hagyott maga után. Üldöztetésének s kegyetlen fogságának hire élénk szánalmat költött fel mindenütt iránta. Melius szívtelen kánonjainak tudták fel az egész esetet. Maga Blandrata adta hírül 1568 elején a lengyeleknek, feldicsérvén a kitünőt apostolt. „Melius disputálta őt be Szádvárra“: „Most már süthetnek peccenyét benne“, — ily szúró megjegyzések keltek Dávid köréből még az (1569-ki) váradai zsinaton is. Maga a fejedelem is részvéttel értesült a kiváló tudós szomorú sorsáról, s haraggal tölt el szive az újabb „katholikusok“ (így nevezték jogtalanul Meliusék magokat) vakbuzgó embertelenségének láttára.

Az 1568. januáriusi tordai országgyűlés már felemelte tiltakozó erős szavát e Kálvin-féle eljárás ellen, s így hangzik az ott hozott végzésben a fejedelem és az ország nagyjainak közös ítélete, nyilván Dávid lelkének sugallatára:

„Minden helyökön a prédikátorok az evangeliumot prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme szerint... Ezért pedig *senki a superintendensek közül*, se egyebek, az prédikátorokat meg ne bánthassa. *Ne szidalmaztassék senki az religióért senkitől*, az előbbi constitutiók szerint. És nem engedtetik ez senkinek, hogy valakit fogsággal, avagy helyéből való priválással (kiűzés) fenyőgessön az tanításért; mert *az hit Istennek ajándéka*, ez hallásból leszön, mely hallás Istennek ígéje által vagon“.¹

Ime a Dávid Ferencz nemes alakja a történelem legfényesebb lapján, nemes lelke szerint megvilágítva. Egy ezredév óta nem hangzott el törvényhozók ajkáról ily ragyogó kijelentés a szellemi művelődés fenséges voltának törvényes biztosítására. E felsugárzó fényes napnak meleg tündöklésével csak a XIX. század felvilágosultságának legderültebb fénye versenyezhet.

A kicsiny Erdély a renaissance tündéries hajnalcsillagától vezetve, az orthodoxia ködös sötétén keresztül immár negyedik század éve feljutott e legprotestánsabb, legevangeliumibb szellemű nyilatkozattal a legmíveltebb európai államok díszes körébe.

¹ Erdélyi országgyűl. emlékek. II. 343.

Harcz a műveltség és nevelés eszményeért.

Ismeretes olvasóink előtt az a szokatlan hevességgel indúlt mozgalom, melyet a budapesti társadalomtudományi társaság a múlt évben a középiskola reformja érdekében indított. A mozgalom a társadalom legszélesebb rétegeire kiterjedt. Kérdőíveket bocsátottak ki elme- és idegorvosokhoz, egészségtanutatókhoz, országos képviselőkhöz, bírákhoz, művészekhez, egyetemi tanutatókhoz, a kiket meghívtak, hogy a feltett kérdésekre feleleteiket a társaság ülésein terjeszék elé. A kik ezt nem tették, írásba foglalva mondták el nézeteiket a mai középiskoláról és annak bajairól. A kérdések úgy voltak megszerkesztve, hogy a feleleteket szinte suggerálták az illetőknek. A panaszok, a vádak súlypontja a régi humanistikus irányra s így főképp a latinra esett. A vita nagy közönség jelenlétében folyt. A közönség legnagyobb része tanítató szülőköl állott. Csoda-e, ha minden előadó nagy és zajos tetszést aratott, mikor azt bizonyította, hogy ezt vagy azt a tantárgyat ki kell dobni a középiskolából? Ellenben kevesebb hatást ért el az, a ki valamely új tantárgyat kívánt felvételni a középiskola tanulmányi tervébe. Mert tervekben nem volt hiány. Minden ülés hozott egy-egy új tantervet, mindenki előállott valami újjal, csak a régi nem igen kellett senkinek.

E tárgyalásokon elhangzott beszédek egy része megjelent,¹ de a vita még nem fejeződött be. Oly nagy volt a vitára jelentkeettek száma, hogy a nyári időszakra meg kellett szakítani az üléseket s az előadások egy részét a társaság őszi és téli üléseire halasztani.

Alig csalódom, ha felteszem, hogy a társadalomtudományi társaság ez actiója volt közvetetlen oka annak a szaktanácskoz-

¹ A középiskola reformja. Vita a középiskolai kérdéstről. Rendezte a társadalomtudományi társaság. I. kt. Budapest, 1906.

mánynak, melyet Lukács volt közoktatási miniszter ez évi januárius hó három utolsó napján a közoktatási minisztériumban tartott. E tanácskozmány jegyzőkönyve is megjelent.¹ Tanulságos és valóban gondolatébresztő e két tárgyalás eredményeit párhuzamba állítani s az elért eredményeket leszögezni. De e munkával várunk kell addig, míg a társadalomtudományi társaság tárgyalásainak második kötete is megjelenik. Egyelőre csak annyit jelzünk, hogy egyik részről sem volt hiábavaló a munka, mert bizonyos negatív eredmény már eddig is mutatkozik; de amellet oly gazdag anyag gyűlt össze, a melyet a jövőnek e kérdésével foglalkozó culturpolitikusa semmi esetre sem nélkülözhet.

A középiskolai kérdés körül küzdő feleket két nagy táborba oszthatjuk. Egyik tábort a conservativismus, az erősen humanus irányú gimnázium védői, a történelmi alapokat nélkülözhetetlennek tartó, főkép tanári körökből kikerülő képviselők alkotják. A másik tábort azok, a kik erősen saturálva vannak a természet-tudományi világnézet egyedül boldogító tudatával s ennek a világnézetnek a középiskolában is biztosítani kívánják az életben, a közvéleményben már elfoglalt, s őt méltán megillető helyét. Látni való tehát, hogy rendkívül nagy jelentőségű kérdéstről van szó. E kérdés eldöntéhez egy nemzet vezető elemeinek összes erkölcsi és intellectualis érdekei fűződnek. A kérdés e rendkívüli jelentősége szükségképen kizárja mind azt, hogy oly animositással oldassék meg, a mint azt Méray-Horváth megpróbálta, mind pedig azt, hogy olyan áldatlan politikai viszonyok között tárgyalassék, a melyek a nyugodt és higgadt fontolgatást megnehezítik, a mint azt a volt közoktatási miniszter „a munka kergető erejétől“ sarkalva kezdeményezte.

A középiskola kérdésének már nálunk is majdnem 20—25 éves története van. Ennyi idő óta beszélnek nálunk egységes és egységes jogosítású középiskoláról. Hivatalos tárgyalás anyagává a kérdést nálunk először Csáky tette 1892-ben. Az akkori értekezlet többségének a mai gimnázium lebegett szeme előtt. Új mozzanat a kérdés történetében a második egyetemes tan-

¹ Az egységes jogosítású középiskoláról a m. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztériumban Lukács György dr. miniszter elnöklésével 1906 januárius 29. 30. és 31. napjain folyt szakértekezlet jegyzőkönyve. Budapest, 1906. Ára 1 K.

ügyi congressus. Erre következett a középiskolai tantervnek Wlassics által 1896-ban kezdeményezett revisioja. Ezek a mozzanatok mutatják, hogy tanügyi kérdést nem lehet csak úgy minden előzmény nélkül előrántani s sebtében megoldani akarni.

Külföldön is hosszú és beható tárgyalások előzték meg e kérdésnek olyan a milyen megoldását. Franciaország nem egységes középiskolát létesített, hanem az eddigi középiskolát erős furecióval négy különböző irányba terelte. Vannak olyanok, a kik ezt a megoldást nálunk is szeretnék, mások ellenben szerencsétlenségnek tartanak. Németországban a gimnáziumok, reálgimnáziumok és főreáliskolák 1900-ban egyenlő jogosítást nyertek, a nélkül, hogy tantervileg egymáshoz közeltek volna. Ezt a megoldást az értekezlet elnöke „nyers“-nek mondotta s nálunk semmiesetre sem utánczandónak. Annyit az elhangzott beszédekből általánosan meg lehet állapítani, hogy ma már tulajdonképeni „egységes“ középiskoláról nem lehet szó, csupán „egységes jogosítású“-ról. Az élet minden téren differentiálódást mutat s a középiskola a maga fejlődésével nem helyezkedhetik szembe a haladás általános irányával.

Átmeneti korszakot élünk. A múlt a maga műveltségi anyagával és nevelési eszményével ma már nem elégti ki a gondolkodókat olyan általánosan, mint eddig. Mind sűrűbbek és mind hangosabbak azok a követelések, melyek a középiskolát is a létért való harez küzdő terévé akarják avatni. Új törekvések, új várakozások és új remények ébrednek, új követelések hangzanak gyakran kiméletlen nyersséggel és őszinteséggel.

De hát minden haladásnak és fejlődésnek ez a törvénye. A történelmi hatalmak tisztelete elég erős nálunk arra, hogy kiforratlan, meg nem állapotott kísérletezésektől ne kelljen féltünk a középiskolát.

Ez értekezleten elhangzott egy szép gondolatot akarok kiemelni ez alkalommal, főkép azért, mert egymagában áll, másfelől azért, mert csodálatosan egyezik az alább közlendő czikk egyik legértékesebb gondolatával. Boncz Ödön a javaslat kivitelére nézve különösen fontosnak tartja, hogy a tervezett új középiskola mennyiben alkalmazkodnék „a mi életünkhöz, a magyar természethez, a magyar temperamentumhoz“. Ezt feltétlenül számításba kell vennünk, mert nem szabad ezen a

téren mereven utánoznunk a külföldet, ha egy intézmény ottan még annyira bevált volna is. A mi a philosophikus, elvont gondolkodásra hajló németnek nagyon alkalmas, azt a magyar temperamentumra alkalmazni teljes lehetetlenség volna“. Ezt a gondolatot az értekezlet nem méltatta kellő módon figyelmére. Pedig sokszor hangzott fel a panasz, hogy tantervek, utasítások készítésénél nem részesültek elég figyelemben azok a különbségek, melyek a nemzeti lélekben ($\psi\chi\acute{\iota}$) vannak adva. Itt utalok arra a felolvasásra, a mely nagy vitát idézett elő a kolozsvári tanári körben, s melyet Márkos Albert tanár tartott „A latin nyelv tanításának nehézségei az I. II. osztályban“ czímmel. Konstatálta, hogy a kezdő fokon a latin bizonyos nehézségeit a német gyermek könnyen küzdi le, holott a magyar gyermek itt majdnem lebírhatalan nehézségekkel áll szemben. Mi az oka ennek? Az, hogy a latin nyelv szelleme közelebb áll a németéhez, mint a magyaréhoz. Lehet-e tehát különben teljesen azonos feltételek mellett is ugyanazt az eredményt várni a magyar gyermektől, mint a némettől?

Talán nem egészen véletlen, hogy ezt a szempontot most nyomatékosan hangsúlyozzák. Dr. Imre Sándor egyetemi magántanár a Magyar Pestalozzi-Társaság márcz. 3-án tartott közgyűlésén székfoglalót tartott s a magyar nemzeti nevelés alkotó elemeit fejtegette. Arra az eredményre jut, hogy *„meg kell állapítani a magyar jellemképet, ehhez kell szabnunk nevelő rendszerünket“*. Ime ez az egészséges alapgondolat kezd immár nálunk is tért hódítani! Mintha nem volna már érinthetetlen bálványkép mindaz, a mi külföldi! Mintha kezdenék már észrevenni, hogy a magyar psychének más a lélektana, mint a németnek!

Erre figyelmeztet a „Zeitschrift für Philosophie und Paedagogik“ 1906 jan.—febr. számában Klatt „Im Kampfe um das Bildungs- und Erziehungsideal“ czímű czikkében, melyet a kiadótól kapott engedély alapján jelentéktelen kihagyásokkal bemutatunk olvasóinknak. — A czikk nálunk is időszerű kérdést elég élénken tárgyal s a figyelmet az angol iskolázás előnyeire hívja fel, melynek lelkes ismertetője volt nálunk a korán elhalt Felméri. Újabban Alexander hívta fel figyelmünket az angol nyelv fontosságára s arra a rendkívül gazdag művelődési anyagra, mely az angol nyelv és irodalom ismeretében rejlik.

Klatt ezikke így hangzik :

„A ki a műveltség eszményeinek történetét akarná megírni, nem volna szabad egyszerűen az iskolák történetét írnia. Mert a műveltség eszménye, melyet gyakorlatilag az iskolák képviselnek, legalább a szellem történetének *nagy korszakaiban*, nem az, vagy csak kis mértékben az, melyet a vezető egyéniségek, kikre a nemzet tekint, elméjükben hordanak s szellemi műveikben kifejeznek. Ez magában véve sem nem csodálatos, sem nem sajnálatos. Mert az iskola — legalább mint állami iskola — nem szabad hogy kísérleti állomása legyen a legújabb paedagogiai eszméknek. Valamely emberbarát megengedheti magának azt a fényűzést, hogy a műveltségnek új eszményeért lelkesedjék s helyességét tanítványain kipróbálja.

Az állami iskola a maga műveltségi anyagával és nevelési eszményével túlnyomólag mindig a *múlt* alkotása lesz, lecsapódása annak, a mi egy vagy két nemzedék óta a többség műveltségi szükségleteinek s a legfontosabb élethivatások követelményeinek legjobban megfelelt. A szellem történetének haladása azután arra kényszeríti az iskola embereit, hogy az általuk képviselt műveltségi eszményt fölülvizsgálják és paedagogiai munkájukat átalakítsák a nélkül azonban, hogy valaha a megnyugvás tudatát *tartósan* elérhetnék s egy vagy más tekintetben ne sántikálnának koruk után. Ezt mutatja az a tény is, hogy — nem tekintve nagy paedagogiai lángelméket — többnyire nem tulajdonképeni hivatásos paedagogusok azok, a kik koruknak új műveltségi és nevelési eszményeket mutatnak, hanem philosophusok, művészek és államférfiak. És a műveltség eszményének történetében Platot, Aristotelest, Luthert, Rousseaut, Kantot, Hegelt, I. Napoleont, Goethét, Bismarkot sűrűbben és nagyobb nyomatékkal említhetnők, mint a gyakorlati tanférfiakat, vagy a „közoktatási“ minisztereket.

Ha a fönnbbiek helyesek, különösen az utolsó évtizedek történetében és a jelenkorban kell beigazolódniuk, mert ezt a kort a későbbi nemzedékek a példátlanul álló szellemi mozgalmak korának kell hogy tekintsék. Nem csoda, ha e kor iskolájának azt a szemrehányást kell hallania, hogy eszményei sok tekintetben nem voltak a jelen eszményei. Vajjon az iskolaügyért felelős emberek a maradiság vádjával szemben megnyugodhatnak-e abban, hogy a már fönnbbről kifejtett törvény szerint,

nekik mindig hátúl *kell* kullogniok? Nem. Ezzel nem állítottuk, hogy e téreken síri nyugalom uralkodik. Semmi sem volna anyyira igazságtalan, mint egy ilyen állítás. Ellenkezőleg, az utolsó évtizedekben minden tíz évben beszámolhatunk egy nagyobb „iskolai reform“-ról s ezen kívül természetesen mindennap foltoznak azon a ruhán, a mely az iskola testét fedi s hézagait takarja. És ha daczára ennek, a jelen iskoláját mégis oly sokat szidják, ennek oka az, hogy korunk átmeneti korszak és talán csak az *egészen* nagyok tudnák megmondani, melyek lesznek a jövő uralkodó eszméi.

Azt azonban a tuczatgondolkodó is látja, hogy az általános műveltség Hegel-féle eszménye s a classicus humanitas ideálja mind többet veszítenek fényökből úgy, hogy csaknem előre meg lehet mondani az időpontot, a mikor az iskolában is teljesen lejárják magukat. Nyíltan megvallom, én oly maradi vagyok, hogy mindkettőt sajnálom; vagy helyesebben, sajnálom, hogy az emberi szellem nem anyyira átfogó s az emberi szív nem oly nagy, hogy ez eszményekre *is* eredménnyel törekedhetnék. Sajnálom, hogy csak egy óriás szellem tudja fölfogni a megtanulható és tudni érdemes dolgok nagy tömegét és sajnálom, hogy a népek testvériesülésének és az emberi méltóság pálmájáért csak *szellemi* téren folyó harcznak ábrándja daczára, minden nemzetközi congressusnak szükségképen csak álomnak kell maradnia. Mert éppen a tudomány haladása tanított meg arra, hogy *az ember önmagában* — hogy így fejezzem ki magam — nem létezik, azaz, hogy az okaikban soha egészen föl nem deríthető *faji és népkülönbségek* éppen *szükségképeniek, elkerülhetetlenek és örökké tartók*. Ha már e ténnyel megbarátkoztunk, akkor természetesen be fogjuk látni, hogy minden művelt népnek joga és kötelessége ifjúságát úgy nevelni, hogy azok a tehetségek és készségek, melyeket e nép *saját ősi* életföltételeinek érez, a lehető legszebb virágzásra kifejlesztessenek. Ezzel a régi gimnáziumra, mint a középiskolának korábban *egyetlen* alakjára ki van mondva az ítélet a nélkül, hogy legkevésbbé is állítanám ezzel, hogy népünk (mint általában minden művelt nép) egy bizonyos töredékének az ó-világba való elmélyedés a maga külön céljaira ne lenne nagyon hasznos, vagy a jelenkor munkájában való fölhasználására szükségképen káros lenne. S habár — császári intésre — a gimnázium és most már majd-

nem egyenlőjogú versenytársainak *tanterve* azt czélozza, hogy ne fiatal rómaiakat és görögöket, hanem fiatal németeket neveljen, mégis sok olyan elszánt harezosa van a fajpaedagogiának (röviden így nevezem azokat a törekvéseket, melyek egy faj vagy nép sajátos psychejének erélyes kifejtésére irányúlnak), a kik abban a véleményben vannak, hogy a legjobb papiroson maradt s a sokszor reformált középiskola még koránt sincs azon az úton, hogy olyan nemzedéket neveljen, a mely a megváltozott világviszonyokba az igazi műveltséget, mindenekelőtt a helyesen kimívelt egyéniséget viszi bele s a német népet a jövőben arra a magaslatra emeli, a melyre jutni nagysága, tehetsége és történelme alapján hivatottnak látszik.

Tényleg az a kívánság, hogy *a nemzeti gondolatot a nevelésbe jobban beleviggyék*, a különböző iskolai reformok folyamán a gyakorlatban lényegileg azt eredményezte, hogy a régi gimnáziumi tantervből bizonyos darabokat csak kedvetlenül tördeltek le s ezzel szemben annyi követelés és új anyag érvényesült, hogy egy különös mosaikja állott elő a műveltség anyagának s a tanulók fölfogó erejéhez és munkaképességéhez olyan várakozásokat fűztek, melyeknek az átlagos tanuló nem felel meg. A túlterhelésnek a tanulók ezreire ebből származó kérdése — ez a szomorú eredménye a minden áron magasabb életre való általános törekvésnek — csak azért lett oly égető, mert a jogosítás a legtöbbször telenebb tanulók atyáinál is örült hajsztát idézett elő, nem gyermekeik lehető magas kiképzéseért, hanem csak „jogosítás“-ért, hogy ezzel az életben „becsült“ álláshoz jussanak. De a modern Németországban, a mely széltében-hosszában a parvenuk végzetes bélyegét viseli magán, nem az ahhoz értőt becsülik, a ki azt választotta hivatásúl, a mi tehetségeinek megfelel, hanem a strébert, a ki a természettől nyújtott körén túl törekszik s az *egyéni* derekasság hiányát erős könyökeivel tudja pótolni, a melyek rugalmas izmokkal vannak ellátva. A tananyag nagysága s a jogosító bizonyítványokért megtűrt tehetőségtelen versenyzők még nagyobb száma hozza magával, hogy az átlagos érettség, melyet a középiskola *ma* elér, korábbi időkhöz képest szégyenletesen *alacsony*. Mivel ma a nyilvános iskola főképp az átlagos emberekre van szabva s a középiskola látogatóinak száma ma sokkal nagyobb, mint 50 évvel ezelőtt, ezért az átlagos eredménynek is jelentékenyen csekélyebbnek kell

lenni. Ezt a kívánt átlagos eredményt legkényelmesebben — habár semmi esetre sem legmegbízhatóbban — vizsgálatokkal lehet megállapítani. Vizsgálatokon bemutatásra pedig legalkalmasabbak az értelem eredményei. Következőleg az oktatás munkája kilencztized részben az értelmi erők kimívelésére irányúl, hogy ezek a vizsgákon rendesen működjének. Ez a gyökere a bajnak, melyről már a „Rembrandt als Erzieher“ szerzője panaszkodott s újabban Chamberlain, mint műveltségünk egyik legsötétebb árnyékát, haragosan elítéli. És a régi latin iskola növendékei, a kiket az ó-kori szellem lelkesült ismerői vezettek, az akkori élet számára egyéniségük kimívelésére talán többet kaptak, mint a mai „érettségi“ vizsga „sokat tudói“.

A műveltség és nevelés amaz eszményének, melyet Németország mai középiskolája képvisel, a germán faji paedagogia képviselői szemére vetik, hogy a léleknek fontos erőit, sőt a német népléleknek legfontosabb területeit ugaron hagyja, mivel az értelmi erők és az emlékezettel elsajátítható készségek egyoldalú kimívelése a kedélyi élet elsatnyulását, az aesthetikai erők elhanyagolását s részben az ethikai érzés hamis kimívelését vonja maga után. Mert — azt mondják — az iskolai olvasmányok, különösen a német költészet *aesthetikai* élvezésére az iskola nem mutatja meg az útát a növendékeknek, hanem éppen eltorlaszolja, mert az efféle nem használható ki a vizsgákon; a természet élvezését nem fejlesztheti ki, mert a sokféle iskolai munka a tanulónak nem hagy időt, hogy a természetet egyáltalában megismerje. A szemléletet csak egy néhány oktatási ágnál ápolja s ez az ápolás nem elég arra, hogy az aesthetikai műveltségnek az útát egyengesse s az emlékezet idomításától felüdülést nyújtson. És az örökös extemporalék, vizsgálatok, felebbvitelek — a mint erősítik — az önérzetre végtelenül nyomasztólag hatnak és csalásokra vezetnek, békétlenséget visznek a családokba, megrontják az ifjúságot, sőt sokszor egy-egy fiatal életet is. Hogy mily kevésre becsülöm az extemporalékat, nemrég egy más helyen („*Die neueren Sprachen*“ 1905 aug.) minden idegen nyelvi iskolai dolgozat teljes kiküszöbölésének sürgetésével (kivéve azokat, melyeket maguk a növendékek azonnal javítanak) bebizonyítottam. Ahhoz azonban ragaszkodom, hogy vizsgák, felebbvitelek nyilvános iskolákban nem nélkülözhetők, minthogy a csalásokat nem a mi oktató munkánk szükségszerű

kisérő jelenségeinek, a házi jeleneteket pedig részben a szülői rövidlátás és hiúság következményének tartom, a melyért nem az iskola felelős. Ha az iskola nem tesz eleget, hogy az *összes* szellemi erők összehangzó kimívelését lehetővé tegye, a szülői ház meg gyakran sok értelmetlen dolgot tesz. Mert a modern „mulatságokon“ való korai részvétel, a teljesen alkalmatlan olvasmányok s az ezek által okozott blazirtság természetesen az ő számlájára írandó. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a paedagogiai tömegyilkolás azokban a modern óriás iskolákban, a melyek *egy* vezetés alatt egy reáliskolát és egy gimnáziumot foglalnak magukban a tanároknak egyikből a másikba való kergetésével, az egyénnel való beható foglalkozást meghiusítja s elkerülhetlenné teszi a sematizálást, akkor nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy az ifjúságnak nincs többé fiatalkora s a stréberség részben már az iskolában fejlődni kezd.

De hogyan változtassunk ezeken ?

Gurlitt steglitzzi tanárnak egy könyve (*Der Deutsche und Sein Vaterland, Berlin 1903*), a mely egy évben nyolcz kiadást ért meg, ilyen és hasonló kérdésekkel foglalkozik s lángoló szavakkal követeli az orvoslást . . . *Gurlitt*, az ismeretes művészcsalád sarja, bebizonyítani igyekszik, miért nem érzi magát a mai német jól a hazájában: kasztszellem, a jogászok és katonatisztek önteltsége, a hivatalnok véleményének elnyomása, bürokratikus gyámkodás, külső egyháziasság belső közönyösség mellett, stréberség és szolgai megalázkodás, a tanári állás megvevése, a tudós jelleg átváltozása szigorúan kormányzott hivatali állássá, a gyermekek szellemi túltáplálása és szobában ülése, fölösleges tananyagok — ez egy néhány kikapott szó abból a tövises csokorból, melyet ő a panaszokból és vádaktól kötött az ő temperamentumos módján. Neki nemcsak a felnőttekre, hanem a tanulók nevelésére nézve is Angolország *az értelmes szabadság országa*, a szíve szerinti ország. Ismételten és erélyesen tiltakozik a szépítésnek ellene emelt vádjá ellen és lelkesedéssel beszél a felnőtt angolnak egykori iskolája iránt való szeretetéről, a csodásan szép fekvésű nagy angol college-ekről, terjedelmes árnyas parkjaikról, szép stílusukról, a nemzeti sportokban való általános részvételükről, a friss, pajtáskodó hangról tanító és tanítvány között, a büntető eszközök korlátozásáról, a tanulók kölesönös neveléséről élesen kifejlődött becsületérzés

által, az ifjak szüzességéről, melyet a szorgalmas sportnak s a sivár lakomáktól való elmaradásnak köszönhetnek, az angol határtalan nemzeti büszkeségéről, a mely nem szorúl rá a hazaszeretetre való nevelésre, mert őt sohasem hagyja el az az érzelem, hogy neki jobban van dolga hazájában, mint bárhol a világon . . . Különben Gurlitt nem vak anglophil. Nem titkolja el, a mit újabban angol paedagogusok is erősen hangsúlyoznak, hogy a német tanuló az egyetemen igen sokat tanul, az angol sok tekintetben igen keveset ér el és hogy általában az angol iskolázás semmi esetre sem volna gépiesen Németországba átültethető, hogy különösen az angol főiskola a német egyetemmel nem mérhető össze.

De nem is egyes részletek tetszenek neki Angolországban mintaszerűeknek, hanem a nevelés eszménye, a mely nem a tudosságra irányúl, hanem az önálló cselekvésre való képesítésre, erős egyéniségek kifejlesztésére, a kik a világban megtalálják magukat s friss vállalkozási szellemmel a sokoldalú élet feladataira rátermetteknek mutatkoznak, nem azért, mert az iskola nekik minden lehető élethivatásra egész előképzést nyújt, hanem azért, mert a férfiúi erények nem korlátoztattak a tanulói életnek egy évtizednél tovább tartó pórázán lépésről lépésre. És *Lichtwark*-kal azon a nézeten van, hogy az egyetem Németországon túlságosan kifejleszti a bíráló kedvet, a mely a szemlélet örömét s a szép csodálatának és élvezésének képességét nem engedi kifejlődni. Aesthetikai műveltség, mint az értelem idomításának ellensúlya, bevezetés a népies művészetnek, főkép a tájnyelvi költőknek kincseibe, az olvasó könyvek kiegészítése a jelenkori költészet és próza gyöngyeivel, minden hiú külföldieskedés ostromlása, a sivár egyenlősítés kerülése, „mellőzése a sablonnak és routine-nak, melyek csak átlagembereket adnak“ — ezek Gurlitt kívánságai. De hogy idáig jusson a dolog, a reformoknak a papirosról a tanítók egyéniségébe kell átmenniök — s idáig még hosszú az út. Mert egyéniségek (bármennyit beszéljenek is erről a tantervekhez való módszeres útasítások) ma a tanítóvilágban ritkábbak, mint régebben. A ki ezt kétségbe vonja, az vegyen egy bűvös sapkát és menjen be a középiskolák conferentiáira. Mily szégyenletesen alacsony gyakran e tanácskozások színvonala, a melyeken legtöbbször több mint egy tucat érett ember vesz részt, vagy

inkább *nem* vesz részt! Mily ritkán vannak valóban beható jelentőségű kérdések szőnyegen s mily ritkán akadnak egyesek, kik a fennálló állapotok bírálatában őszinte szóra merészkednek! A férfiúi büszkeség határát sokan előljáróik kívánságai mellett a tantervek szövegében találják, a melyeket — gyakran sok évvel ezelőtt — szaktanácskozásokon részletesen megállapítottak. Még a költeményekre és a német olvasmányokra is gyakran minden osztályra meg van pontosan állapítva egy kanon, a melyet nem szabad érinteni, ha még annyira szabadkozik is a tanító egyénisége az ő véleménye szerint felette csekély értékű költemény tanítása ellen. Az ilyen költemények száma legio! „A lelkesedés nem mindennapi áru“, ám a tanítónak gyakran évekig ugyanazon osztályban ugyanazon költeményeket kell tárgyalnia és tanítnia és a nemzeti érzésnek a császártól kívánt fejlesztését csodálatos módon összetévesztve a legegyszerűbb Hohenzollern-kultussal, a legelterjedtebb olvasókönyvek egyike egy csomó értéktelen fűzfarímet ad, melyeknek egyetlen érdeme a „hazaffyas“ fordulatok nagy száma. Így ápoljuk mi a nemzeti érzést!

Kétségtelen, az üdvösség útját már sokan felismerték és rendkívül örvendetes jelenség, hogy egy néhány év óta a legfelsőbb porosz iskolai hatóság két hivatalnok a „*Monatsschrift für höhere Schulen*“-ben egy oly szövet teremtett, a mely a kiadók gyakran hallott akarata szerint a középiskola javítására, az elavúlt, holtan született nevelési alapelvek kiküszöbölésére, a műveltség ügyének megépítésére, szóval mindannak előbbvitelére van szentelve, a mi alkalmas egy derék, törzsgyökeres német, friss és vidám ifjú Németország nevelésére. E példa hatása alatt talán szaporodni fog azoknak a száma, kiknek, mint Gurlittnak megvan a meggyőződés bátorsága és félelem és aggodalom nélkül fedik fel középiskoláink hiányait s okaikat igazi nevükön nevezik“.

Eddig a cikk. A vége úgy hangzik, mintha dr. *Köpke* és dr. *Matthias* porosz közoktatási miniszteri tanácsosok érdekében íródott volna, a kik 1902-ben indították meg a „*Monatsschrift für höhere Schulen*“ cz. folyóiratot az 1900. évi iskolai reform vezető gondolata terjesztése érdekében. Ez a vezető gondolat: az összes középiskolák egyenjogúsítása. Mert a gimnázium, reál-gimnázium és főreáliskola nem ezéljaiban, csak a közös

nevelési eszményekhez vezető eszközök és utak kiválasztásában különbözik egymástól. A cél a humanistikus és realistikus irány közötti ellentét enyhítése és kibékítő összehangzásba hozása.

Bármilyen volt is a cikk célja, bizonyos az, hogy a mit a német középiskola bajai gyanánt emleget, azt mi egytől-egyig kivétel nélkül aláírhatjuk. S ha ő kifakad a „jogosításért“ való örült hajsza ellen s a közönségnek a társadalmi állások és hivatások téves értékelését keményen ostromozza — Németországban, a hol az ipar- és kereskedelem az utóbbi harmincz év alatt olyan óriási lendületet vett — akkor nekünk valóban kétszeres okunk van, megszívlelni a mondottakat s valóságos nemzetgazdasági szempontok parancsolják, hogy a tanítató szülők figyelme a nemzeti élet ez elhanyagolt s eddig lenézett területeire irányuljon. Akkor nem lesz okunk a középiskola alacsony színvonala miatt keseregnünk s akkor érvényesülhet az a paedagogiai axioma is, hogy a nevelés eszménye nem a tuczatember, hanem a minden szép, jó és nemes iránt fogékony egyéniség.

DR. GÁL KELEMEN.

Az apostol.¹

(Emlékezés Dávid Ferenczre.)

Vallásos érzet, vallásos gondolat!... Érezzük, hogy ezek megvannak, léteznek bennünk, de hogy honnan jönnek, mikép és miért? E kérdésekre abszolút becsű feleletet, mely mindenkit egyenlőképen, kétség kizárásával kielégített, megnyugtatót volna, még soha egyetlen tudós, szónok vagy bölesész ajkáról se hallhattunk. Pedig voltak és vannak kiváló tudósok, elragadó szónokok s a mélységnek és magasságnak titkait utólérhetetlen éles elmével kutató bölesészek. Az embernek, az emberi tudománynak vizsgálódása tárgya mindig a világegyetem s ebben legfőképp az ember volt; a világegyetem számtalan tüneményeivel, jelenségeivel és titkaival; az ember, e titkos microcosmus, érzelem és gondolat viharai, vágyódásaival, tetteivel és ezek indító okaival, avagy, ha úgy tetszik, forrásaival. A részleges vizsgálódás tárgyai között mindig kiváló hely jutott a vallásos érzetnek és gondolatnak. Igen! mert ezek mindig nagy szerepet játsztak az emberiség életében; ezektől függött sok tekintetben a művelődés, előhaladás, a tudomány, az egyéni, családi, társadalmi, sőt az állami, a politikai élet is. Ez érzet, e gondolat a szerint, a mint emelkedett, vagy esett, fentartója, emelője, sőt győzelemre vezetője, vagy megfordítva, szétrombolója volt az egyesek és államok lételének. Csak a történelem lapjait kell felütnünk vagy csupán egy pillantást vetnünk az európai mai viszonyokra, sőt közelebből a hazánkban uralkodó egyes eszméirányzatokra s azonnal meggyőződhetünk ez állítás igazságáról. A vallásos érzet és vallásos gondolat épen úgy az emberhez van forrva, mint a léhez a halál s oly rugó az emberi élet és küzdelem terén, mint a mindennapi kenyérkereset ösztöne, sőt még ennél is erősebb, mivel a földi lét határain túl is világosságot ígér. Nem csoda, tehát, ha a vallással, mely a vallásos érzet és gondolat összpontosulása, nyilvánulása, minden nép, minden nemzet és minden állam minden időben behatóan foglalkozott; nem csoda, ha annyi jeles, sőt kiváló tudós, ki fényes elméjének nemcsak bélyegét nyomta rá korára, hanem irányt

¹ Felolvastatott Budapesten, a Dávid Ferencz emlékére rendezett ünnepélyen 1905 nov. 18.-án.

adott még a jövő idők szellemének is, kutatva kutatta: honnan, mikép és miért van bennünk a vallásos érzet és gondolat?...

Megfejtést e kérdésekre mi sem adhatunk, de azért nem lesz érdektelen figyelembe vennünk.

Athen, Róma hódolt a polytheismusnak, Izrael a bálványimádásnak. Izrael kellő időben észretért, hogy kifejlődött monotheismusa fentartsa még a nemzetet s Keletnek örökbecsű kincseit, mondáit, költészetét, gyakorlati bölcsészetét az ó-szövetségben átadja az emberiségnek s letegye azokban alapját az emberiség egyetemes hitének. Athén és Róma összeestek s polytheismusokból mi sem hirdeti az egyetemes emberiség javáért küzdő lángelméket. Még jóformán nagy böleseik is eltemetve voltak, míg moráljaikat fel nem karolta a keresztény vallásos érzet és gondolat, és szemlélődéseiket használni nem kezdette a keresztény vallásos szemlélődés. Izraelben a vallásos érzet és gondolat bezárta az Istent a Sion hegyén a szentek szentébe s megalapította a hierarchiát; Athenben és Rómában a polytheismus magasra vitte a művészetet, majd pedig tehetetlen szobraival, halhatatlannak nevezett császárai imádásával tönkretette a néphitet s előkészítette az összeesést. Izrael is összeesett, de csak akkor, mikor már vallása teljesen külsőséggé lett. Összeestek a birodalmak, elenyészett a vallás, az épület, de mindig megvolt és megmaradt az alap a vallásos érzet és gondolat s ezen új épület emelkedett. Azt jelenti ez, hogy alá van vetve a vallás is a változásnak, sőt maga a vallásos érzet és gondolat is módosul, változik. Most tisztán ragyog, mint a derült, kék ég fénylő napja, majd egykedvű, mint az ősz komor ideje; most éltet és melegít, mint a tavaszi napsugár, majd pedig komor felhők módjára tornyosulva vészt, sötét vészt rejt kebelében. Igen! mert vannak vallásos forrongások is, forrongások, melyek ádázabbak minden politikai küzdelemnél. Mert ha valahol, itt ugyancsak betelik, hogy még a világosság is, mielőtt boldogítana, sok rombolást viszen végbe.

A vallás változik és annak változnia is kell. Nemesak a hit, hanem az ész világa is át kell hogy azt dolgozza, olyanná kell azt tennie, hogy az embert mindig minden időben kielégítse, megnyugtassa. Ámde az ember semmiben sem conservatív annyira, mint épen vallása ügyeiben. A mívelt ember gondolkozásának, lelkületének megfelelően építi és rendezi be lakását, de lelkének belső vallásos épületére nem visel kellő gondot; jó neki e tekintetben a régiek által patakköből épített törpe, meg nem felelő lakásban is laknia, fázódnia, szüntelen elégedetlenkednie és vágyódnia jobb után, de jobbat építeni nem igen próbál, mert ez némi kellemetlenséggel jár. Így vagyunk vallás dolgában is. Ezért van aztán, hogy koronként feltétlen szükséges vallásos forrongásnak lennie; ezért van, hogy aztán, mikor e forrongás megindul, sohase lehet tudni,

hogy az mivé fogja magát kinőni, hol és miben fog végződni? Mint hólabda valamely hegy tetejéről indul az meg, s hogy megáll-e a következő fatövénel, avagy útjában folyton növe fakat tördel ki; völgybe esik-e, hol szétolvad s megtermékenyíti a talajt, avagy pedig az alant levő folyóba esvén, ennek vizét szétlocsecsantja, majd feldugja s áradást okozva, romlással fenyegeti a környéket? ki tudná ezt kitalálni, megmondani?...

Legnagyobb ily forrongás volt az, melyet Jézus indított meg. Ez volt a legtisztább is. De hogy ez is hová vezet, azt még ő sem gondolta s aligha valaha képzelték a tanítványok; mert ez az emberiség általános vallásos forrongásává nőtte ki magát. Ily viszonyok közt állnak elő rendesen az apostolok; apostolok, kik a hallott, a vett, a megnyert igazságokért, isteni világosságért készek szembeszállani minden más akarattal; dacolni minden vésszel és viharral, áldozni életet és vért ama meggyőződésért, melynek megerősítésére lelkükben napról-napra mintegy kijelentést vesznek Istentől. Nevezetes vallási forrongás volt hazánkban, jelesen Erdélyben, az unitárius egyház megalapítása a 16.-ik században. Szándékosan mondom unitárius egyház, mert az unitárius vallás és hit régi. A mi hitünk, a mi vallásunk az Isten egyszemélyiségének hite, vallása oly régi, mint a mily régen kiejtette Jézus ajkain: „nincs senki jó több az egy Istennél“, ki Jézus által nekünk is amaz atyánk, a kitől mindenek származnak. Mint egyház azonban, tekintve hogy 339 év vajmi rövid idő az eszmék s az emberiség életében, még fiatalok vagyunk; ifjak a növekvés feltételeivel s az állandó munkálkodás erejével. Mint minden nemes eszmének, vagy a kinek inkább tetszik, mondjuk: vallásunknak, egyházunknak is megvolt a maga apostola, vértanuja az alapító, Dávid Ferencz személyében. Az ő emlékének kívánjuk szentelni ez estét; s emléke iránti tisztelet, szeretet és hálaérzetével ez apostol, e vértanú történetéről, eszméiről s eszméinek hatásáról kívánok én megemlékezni.

Idők, körülmények és viszonyok szülik, teremtik az apostolokat. Nem oly hivatal az apostolság, melyre előreszámítással készülni lehetne. Midőn egy gondolat, egy eszme, egy érzés megkap, hatalmába ejt, magával ragad valakit; midőn bizonyos égi világosság, isteni erő ellenállhatatlan erőt ad az igazság mellett, egy igazság mellett, mely nemcsak az egyéné, hanem embertársaié, sőt Istené is; csak akkor lesz ő apostol. Így volt ez Péterrel és Pállal, így Luther-, Zwingli- és Kálvinnal, s így volt ez a mi Dávid Ferenczünkkel is.

Azt mondom, az apostolokat az idők, viszonyok és körülmények szülik, teremtik. Ezek pedig nem spontán állanak elő, hanem a művelődés, tudomány, bűvárlatok és felfedezések, avagy mondjuk az isteni örökmozgató, tökéletesítő kéz által készítettnek elő. Tiszta a víz, midőn a forrásból felbuzog, de

mennyi ízt és színt vált, míg hegyen és völgyön végigszaladva, tengert ér!? A völgyben már a sok vegyüléstől ki sem tudjuk választani az eredetét; csak ha a folyam mentén felfelé haladva, vesszük figyelembe, hogy honnan mit vett fel: akkor tudjuk kimutatni, mi és milyen volt az eredeti forrás. Így vagyunk a keresztény vallással is, míg ki nem mutatjuk s meg nem ízleljük a kútfőt, addig sohase tudjuk, milyen volt az eredeti, a tiszta. Mint a folyamból, iszunk most egyik-másik vallásból, de ízleljük csak meg a kútfőt: érezni, látni fogjuk akkor a nagy különbséget.

Jézus vallása tiszta volt s méltó arra, hogy az emberiség egyetemes vallásává legyen. Hitezikkek, tekintély nem korlátozták, a lelkiismeret volt az ember legfőbb ítélő bírója, melyben Isten szólt; a szeretet a legfőbb törvény, mely magának az örök és tökéletes Istennek jelenléte a mulandó, gyarló emberi kebelben. Dogmaticus rendszerekről Jézus még csak nem is álmodott; a keresztény vallásban Pál apostol a dogmák atyja. Pál azzal a kiváló, tudományos készültséggel, mely megfoghatóvá akarja tenni a megfoghatatlant, korlátok közé zárni az oda nem zárható és szérszálhasogató okoskodással realizálni az eszmét, a szellemet. Pál apostol volt a dogmák atyja, azzal az elszánt bátorsággal és makacssággal, melyre fölötte nagy szükség volt korában a keresztény vallás terjesztése érdekében. Őt követte a következő századok sok kiváló tudósa, kegyes férfja. Nem kisebbítjük Pál apostol érdemét, de azt le kell szegeznünk, hogy a kik őt követték a dognak alkotása, vagy mondjuk a ker. egyház tantételeinek megállapítása körül, már nem voltak mindnyájan oly önzetlenek és szeretők, mint ő s nem voltak mentek a világi érdekek, hatalom és tekintély kereséstől sem. Századok folyamán sok más ízü és sok más színű víz folyt bele ama tiszta vallásba, mely Jézustól vette eredetét.

Nem említve a 2. és 3. századok túlhajtásait, 325.-től kezdve határozottan a lejtőre lép a ker. vallás. Mikor államvallássá, tehát uralkodóvá lett a római birodalomban, már nem tudta többé egyszerű tisztaságát megőrizni; nem tudta azt megőrizni se hitében, se hittételeiben, se kormányzati rendszereiben, cultusában, sőt még erkölceiben sem, mert már a keresztényerköles is alsóbb és felsőbb rendűre oszlott. A szentháromság megállapítása jóformán csak kezdete volt az eredeti tisztaságtól való eltérésnek. Jött az ereklyék, képek tisztelése, imádása, a búcsujárás, böjt, az urvacsoza nagy kérdése, a mise, a zárdai élet, a papi nőtlenség s legfőképp, mit évszázadok után többé már túrni nem lehetett, jött a papi uralom, összpontosítva az egész egyházi és világi hatalom egy ember, a pápa kezében, kinek már a kettős korona sem volt elég, hanem a hármas korona kellett, hogy ékesítse fejét.

Nem szólok sok más egyházi és politikai okról, melyek-

nek okvetlen létre kellett hozniok a reformatiót; nem méltatom egyik-másik reformátornak vagy uralkodónak a vallásos megújulás körüli meghálálhatlan nagy érdemét s azt sem kívánom felsorolni, hogy mennyi szabadságot, fejlődést, előhaladást köszönhetünk mi a reformationnak egyéni, családi, társadalmi, állami, politikai, tudományos, vallásos és művelődési téren: csak azt kívánom figyelembe ajánlani, hogy bizony-bizony a reformátoroknak még csak sejtelmük is alig lehetett, hogy hová vezet fellépésük? . . . A reformatióból mi is részt vettünk s a kis Erdély, mint nevezik: e Szabadságföldje, még tovább vitte a vallásos megújulást, mint a három említett nagy reformátor; e továbbvitel az unitarizmus megalapításában nyilvánult.

1520. és 1521.-ben már nyomai vannak hazánkban a reformationnak; 1526.-ban megtörténik a mohácsi vész. Ez időtől kezdve Magyarországnak a Tiszáig terjedő részével kialakul az Erdélyi fejedelemség, mely nemzeti fejedelmek alatt a nemzeti szabadságnak és a vallásos fejlődésnek lett színtere. A pápa a török ellen ígért segítséget nem adta meg, s így mintegy indirect előkészítette a mohácsi vereségünket, szíves örömet hagyta el a nép ezért a római vallást, melynek fejében akkorát csalódott. 1529.—1550-ig a német reformatio már csak nem az egész Erdélyt meghódítja; 1555.-ig már annyira halad, hogy elkövetkezik a gyulafehérvári kath. püspöki javak secularizációja; hiszen nincs miért itt katolikus püspököt tartani többé, mikor alig maradtak hívei a távoli havasok alatt. 1557.-ben kimondja a tordai országgyűlés, hogy mindenki azt a vallást követheti, a melyet akar. Ekkor a kálvini vallásos mozgalom is kezd hódítást tenni. Miért? Nem kellett a római kath. vallás, mert a pápa megesalt; nem kell a német vallás — a Lutheri — mert a német már sanyargatja Magyarországot és örömmel ragadta magához a nép a Sweitzi, a Kálvini vallást, melyet Melius (Juhász) Péter és Kálmánesehi Sántha Márton mint *magyar vallást* ajánltak a népnek; egykoru krónikásunk szerint azzal is kelletvén Kálmánesehi magát a népnek, hogy neki nem kell több, csak egy öltözet s csak annyi javadalom, hogy abból szerényen megélhessen, mert nem illik a papnak a ezifra öltözet és gazdagság, a „nép örömmel hallá az olesó prédikátort.“ Ez időben egy szelid, mívelt, túrelmeslelkű ifjú uralkodó ült a fejedelmi trónon, János Zsigmond.

Dávid Ferencz 1510-ben született Kolozsvárt, akkor növekedett tehát, mikor forrongott a világ, forrtak az eszmék. 1540-ben, midőn Kolozsvár, némely történetíró szerint lutheranussá lett, azzá lett-e ő is? Nem tudjuk biztosan. Tény az, hogy 1545-től ott ült mintegy 3 évig ő is a nagy reformatio főfészkében, Wittenbergben s talán a nagy Luthernek lábainál is néhány hónapig. Luther követője volt-e vagy se? 1548-ban még

nem tudjuk, de hogy nagyon érdekelte a reformatio s annak nagy barátja volt, kitűnik pártfogóihoz írt leveleiből és abból, hogy ő volt az első, ki Bécsből az 1548.-ki augsburgi interim létrejöttét Magyarországgal tudatta. 1555-ben kerül Kolozsvárra papnak, a mikor már tisztán Luther hive s mint ilyen, 1557-ben Kálmáncsehi és Melius Péter debreczeni prédikátorokkal, a kálvini vallás hirdetőivel, kiket sacramentáriusoknak neveztek, összemérte fegyverét s főleg az úrvacsora kérdésében folyt vitában győzedelmesen kerül ki. Úgy tetszik nekem, hogy a reformatori erő ekkor kezd kitörni Dávid Ferenczből, kit a vita előzőleg és következőleg is sok komoly és fáradságos munkára, tanulmányra kötelezett s valószínűleg e készítette aztán elő mind ama merész lépéseket, melyeket ez idő után egymásután tett meg. 1557-ben kérelhetlen védője a Lutheri tannak, de már 1559-ben az úrvacsora kérdésében a Kálvini állásponton áll s 1564-ben a nagyenyedi gyűlésen, mint Kálvini püspököt látjuk.

Komoly tanulmányok, forrongó érzelmek, töprengő gondolatok nem hagyták pihenni. Ő nem akart próféta, apostol lenni, de a körülmények, az idők kényszerítették. Támadták, ő nem hagyta magát; látott sokat, de még tovább nézett; köd volt még szemei előtt, de a ködnek eloszlását remélte. Egy szellő s aztán teljesen kitisztul a láthatár. S e szellő a nagy gondolkodó és bálványozott szónok előtt nem-sokára megjelent s tisztává tevé a láthatárt. Az 1546-ban alakult vicenzai társulat tagjai, kik feladatul tűzték ki a bibliának tanulmányozását s a szentháromság kérdésének is megvizsgálását, melyet már a zwikkau-i próféták is felvetettek volt, szét voltak szórva. Socinus Laelius bujdosott; Blandrata Lengyelországból Erdélybe jött, magával hozva a socinianismus eszméit. Az 1564.-ki enyedi gyűlésen megismeri Dávid Ferenczet, kit forrongó szelleme, erős gondolkozása, tiszta látköreért, a socinianismus apostolának szeretne látni, s a fejedelem udvari papjául ajánl. A Blandratával való érintkezés még több tanulmányra, több gondolkozásra serkenti Dávid Ferenczet. Egyfelől tehát e viszony volt az, mely őt egy további lépésre készíteté! De volt még egy másik is. A nagyenyedi gyűlés után összeszólalkozott Károli Péter hittanárral. Ez azt tanította, hogy *Isten örökkévaló ész*, ez alatt a szentháromságot kell érteni: Dávid azt mondta: az örökkévaló ész csak az atya. A koezka el volt dobva. Az Isten egyszemélyiségének kérdése fel volt vetve. Dávid kimondá, mert kitisztult már a láthatár előtte s a kiejtett szót visszavonni következmények nélkül nem lehetett és nem is akarta. Isten egy személyisége! Nagy szó volt ez akkor! Eddig elment nem mert egyik se a nagy reformátorok közül. Nebántsd virág volt még a szentháromság. Meliusék Dávid Ferenczre támadnak, ő pedig a kérdés tisztázása végett

országgyűlés összehívására kéri a fejedelmet. A Tordára összehívott s Gyulafehérvárra áttett gyűlésen vitatattott meg e kérdés 1566-ban, a honnan hazajöve, prédikál Kolozsvárt egy kerek kövön; az egész Kolozsvár áttér az unitárius hitre, s megalapítatik az unitárius egyház. Ez időtől kezdve oly gyorsan terjed el az unitárius vallás, hogy Erdélyben azt az 1568 és az 1571.-ki országgyűlés már törvényesíti is; a főnemesség túlnyomó része, sőt a fejedelem is azt a vallást követte.

A történetírók egy része a reformáció túlzásának, ferde kinövésének tekinti az unitarizmust. Legyen ez akár tévedés, akár roszakarat; legyen, hogy tagadják meg tőlünk a protestáns, akár még a keresztény nevezetet is: minket ez nem zavar, kötelességunktől, irányunktól el nem térít; se kisebbekké, se nagyobbakká nem teszi. De addig, a míg Jézusnak tiszta, el nem homályosított szellemét, eszméit nemesak követni, hanem életünkben is megvalósítani akarjuk; addig, míg a szabad szellemet gondolatban és eszelekedetben követjük, míg az útat előhaladásunk, tökéletesbítésünk előtt megkötött, változást nem tűrő dogmákkal el nem zárjuk; addig -- mondom -- csak rajtunk keresztül lehet előhaladása a most és különösen hazánkban ismert vallásoknak.

De hát mik is voltak a mi apostolunknak, Dávid Ferencznek amaz eszméi, melyekre támaszkodva, én ily merész állítást bátorodom kockáztatni? Isten csak egy, Jézus nem Isten, nem imádandó, segítségül nem hívandó, a szent lélek isteni erő mibennünk, aztán az embernek szabadsága, sőt joga van vizsgálni a mélységet és magasságot, az Istennek kifürkészhetetlen titkait is; szent könyvünk az ő példaadása szerint tanulmányozandó, megvizsgálendő és bírálendő a lelkiismeret bonezoló kése alatt. Mily riadalmat keltők voltak ez eszmék amaz időben. Annyi nagy zsinatnak, tudós egyházi atyának, esalhatatlan gyűléseknek, vett kijelentéseknek egyenes megtámadói, rombolói. Alapjában rázzák meg ezek az egyházat, mert megsemmisítik a szentháromságot, tönkre teszik az oly sok ideig összerakogatott Athanasius-féle hitvallást. Augustinus hiába írta így vezeklő lélekkel halomszámra műveit, hirdetve a váltáság munkájában az Isten ingyen kegyelmét; Kálvin hiába vette így haszonbérbe és még építette tovább Augustinus praedestinatio tanát, mert mindezek Dávid szabad szellemű tanításai előtt összeomolnak. Hiába állították fel a pápai tekintély helyett a biblia tekintélyét, ennek fölébe emelkedett a lelkiismeret — a lelkiismeret, mely csakugyan az Isten szava mi bennünk. Dávid Ferencz hitezikkeket nem adott, a szabadság kezét meg nem kötötte, dogmákat nem állított, békóba nem vert, hanem mint az Úr Jézus, lerakta az alapot. Azt az alapot, melyen a vágyó szív, a sovárgó lélek, a gondolkozó józan ész, a lelkiismeret vezetése alatt örök templomot építhet magának, melyben minden

közvetítő kizárásával szemtől állhat az ember Istennel s közvetlen beszélhet ő hozzá. E vallás tehát nem volt csak negatív, a mint azt sokan szeretik mondani, az egy positivum volt, melyet nemhogy megsemmisítene az idő, a tudomány, míveltség és világosodás, hanem még napról-napra inkább igazol.

Az ily eszmékre, mikor Dávid Ferencz még a keresztelést se tartotta föltétlen szükségesnek az üdvösségre, sőt még arra sem, hogy valaki kereszténynyé legyen, mert utóvégre is, nem az, hogy megvagyunk-e keresztelve, hanem hogy követjük-e Jézust, a nagy mestert életében és tetteiben, tesz minket igazi keresztényekké; az ily eszmékre, — mondom — rossz idők jártak az ő idejében s még azután is sokáig, hiszen a keresztelésről szóló tanításával, eszméjével is egy *szenstésy* volt aláásva. Meg is indult ellene a küzdelem, a hajsza. És az üldözést annyival jogosultabbnak tartották az illetők Dávid Ferencz és hívei ellen, mert ilyen vallás, minőt ő hirdetett; oly egyház, a milyent ő alapított; még nem létezett ez időben schol, s külföldi támogatásra sem volt honnan számítania. Hiszen a lengyelek, a socinianusok, kik megjegyzem, sohase voltak egy és ugyanaz az erdélyi unitariusokkal s így a rakowi kátét tévesen használják azok, kik azt az unitáriusok symbolikus könyvének tartják, — a lengyel socinianusok, mondom, még nem voltak megerősödve, sőt szervezkedve sem. Hittani kérdésekben nem voltak még megállapodva. Tanították az Isten egyszemélyiségét, de hogy Jézus Isten-e? nyílt kérdés volt náluk. A szelid lelkű, böles király, János Zsigmond örök pihenésre tért s az erdélyi fejedelemség a katholicismust forrón pártoló Báthoriak kezébe került. Nem volt tehát támaszunk schol, önmagunkra s Istenünkre kellett támaszkodnunk, a harezot megvívni, a küzdelmet kiállani és minden szenvedésen győzedelmeskedni.

Az ellenünk folytatott harez, küzdelem, üldözés pedig kemény volt. Az üldözés vallási és politikai oldalról támadott meg. Ellenség lett Blandrata is, Blandrata, kinek pedig az unitárius eszméknek hazánkban való elvetése és fejlődése körül sokat köszönhetünk. Őt túlszárnyalta Dávid Ferencz, megijesztette a Jézus nem imádása tanának eszméje.

Már a római birodalomban az a politika idézte elő az első keresztények üldözését, hogy csak egységes vallással lehet fenntartani egységes birodalmat s e nézet több uralkodónak volt sajátja a reformatio idejében is. Valószínűleg ez eszme vezette Báthori Istvánt is, kinek birtokába került Erdély fejedelmi trónja János Zsigmond halála után. Tagadhatatlan, hogy a politikai viszonyok is zavarosok voltak, a vallásügyi kérdések pedig nagy erővel forrtak. Ezek okául most az unitarizmust tekintették, mely az Athanasius-féle hitvallást, az alapot rántván ki az összes más vallások alól, Isten tudja, még minő utat lett volna megteendő, ha útját nem állják. A politikai

hatalom a reformmozgalmakat volt most elnyomandó, a reformmozgalmat pedig azonosította az unitarizmusmal. A felekezetek is ellenünk támadtak, gúnyoltak, csúfoltak, különféle elnevezésekkel illették, mert sértettük érdekeiket. Megtámadták a fejet és tagokat, Dávid Ferencznek még családi életét sem kímélve meg. A sajtót, a betű nagyhatalmát elvették tőlünk, irataink fejedelmi censura alá vették s társadalmi jogaink is korlátok közé szoríttatának. Így indult meg a küzdelem, az üldözés ellenünk.

Báthori István 1576.-ban lengyel király lett, helyét az erdélyi fejedelmi trónon Báthori Kristóf foglalta el, e testestől lelkestől búzgó katolikus, jezsuita kedvelő s minden szabadabb mozgalmat ellenző fejedelem. A jezsuita kéz alatta már működni kezdett Erdélyben. Blandrata se szép szóval, se külföldi tekintélyvel, se fenyegetéssel nem tudta eltéríteni Dávid Ferenczet ama már egyszer kimondott meggyőződésétől, hogy Jézus nem imádandó; s az egykori barát ezért Dávid Ferencz ellen fordult. S kik érezték valaha, hogyha ellenséggé lesz barátunk, kivel közöltük egykor szívünk titkát, vágyaink, sóvárgásaink tárgyát, kinek tiszta bepillantást engedtünk saját bensőnkbe, gondolkozás világunkba, ki ismeri életmódunkat, jellemünket, gyengeségeinket; kik érezték valaha — mondom — hogyha ellenséggé lesz egykori barátunk, az mennyire ádáz és kérelhetetlen, sőt kegyetlenné lesz: azok elképzelhetik, mit jelentett Dávid Ferenczre az, hogy Blandrata, a hatalom embere, ellenségévé lett. Betelt rajta is: őrizzen meg Isten barátaimtól, ellenségeimmel majd elbánok valahogy.

Blandrata maga vádolta be Dávid Ferenczet mint újítót a fejedelem előtt, s a politikai hatalom megtette aztán a továbbit — a többit. Dávid Ferencz fogoly lett, majd országgyűlés elé idéztetett; Blandrata megesküdt, hogy Dávid Ferenczcel nincs egy nézeten, mert amaz egyetlenegy, nem unitárius hangra, hogy hiszen, mikor Nagyváradon az Isten egységét kimondták, az már magában foglalta Jézusnak nem istenségét, mit Blandrata is annak idején 1569.-ben elfogadott, e váddal szemben igazolnia kellett magát. Az igazolás: a megtagadás volt. Aztán a vég közeledett; Dávid Ferencz elítéltetett; el, nem halálra, hanem fogságra, *fogságra addig, míg a fejedelemnek tetszik*. Mit jelentett ez, mit jelentett egy embernek, egy fanatikus ellenségnek Dávid Ferenczet kézbe adni, kiszolgáltatni? Elgondolhatjuk. Feleljenek ez ítéletért azok, kik azt hozták s kiknek lelke már rég kérdőre vonatott ezért Istennél. Mi rég megbocsátottunk nekik, de feledni nem tudunk és nem fogunk soha.

Dávid Ferencz elítéltetett s fogoly lett. 1579. jul. 2.-án Déva várába vitetett, hol még abban az évben nov. 8.—15.-ike közt bevégzte életét. Szenvedése bevégződött, az apostol meg-

pihent, de az unitáriusokra nézve még csak ezután következett az igazi megpróbáltatás ideje. Confessiót állítottak meg velük, mely már magába foglalta Krisztus imádását. Aztán 300 év viharain keresztül, mintegy a hatalom diktálta, hogy mit és mikép tartoznak hinni az unitáriusok. Elfojtva, elnyomva élt a tiszta unitárius eszme és hit jobbaink és népünk kobelében; elfojtva, de soha el nem hagyva. A gondolat és lélek titokban eljárt Déva várába beszélgetni a nagy apostol, a nagy vértanu szellemével. Kereste a sirt, melyre nagy szenvedései, erős megpróbáltatásai között leboruljon és kisírja magát. Kereste a sirt és nem találta. De ha suttogott a szellő Déva várában s dicső elődeink felvidúlva, vagy elkomorodva, de mindig erőt nyerve hozták vissza lelküket és gondolataikat: az a szellő, melylyel beszélgettek, társalogtak, a Dávid Ferencz szelleme volt. Keressük a Dávid Ferencz sírját s nem találjuk őt meg; nem, mert feltámadott, mint az idvezítő. Dávid Ferencz szelleme a szabadság, a vallásos szabad vizsgálódás szelleme feltámadott és él s ma tudomány és míveltségén keresztül ott mozog, ott susog millió meg millió ember kobelében.

300 év! S Istenem, ezalatt mennyit szenvedtünk! Szívemet keserűség, lelkeimet bánat járja át és sírni szeretnék a történetek felett. Lehetetlen fájdalommal ne olvasni történetünket s fel ne tenni ama kérdést, mit a napokban az unitárius egyház történelmének Bethlen Gábor alatti részletét magyarázva, egyik tanítványom tett: „hát már midvégig ilyen szomorú a mi történetünk?“ „300 év alatt még szomorúbb is lesz“, mondám, s a legszomorúbb rész jutva eszembe, szinte kiesett a köny szememből. 300 évig viharzó tengeren egy deszkaszálon ültünk s a hullámok ide-oda hánytak-vetettek, mert „segélni part felé egy csillag sem derült.“ De fenntartott a hit, a remény s elmozdítók ezekkel a hegyeket helyükről.

Háromszáz év! Ennyi időre volt szüksége a keresztény vallásnak, hogy a pogányság felett győzedelmeskedjék. Ennyire volt szüksége az unitárius vallásnak is, hogy a tűz- és vérkeresztiséget kiállva, szabadabban lélegzeljen. S mint ez egyház fiai és leányai most már, hála a mi egyetlen Istenünknek, 1867. óta hazánkban is ujult erővel, munkakedvvel haladhatunk előre a hit, a lelkiismereti szabadság mezején. Mi Jézust követjük s Dávid Ferenczet, a mi nagy apostolunkat, hitben, tettben s ha kell szenvedésben is, mert a golgothákról új élet dereng és szabadság hajnala hasad.

Maros mentén romladozó Déva vára! Büszke tetődről egy szellő támad bejárni Erdély bőrczeit s az alföld rónáit. Mi ismerünk téged, a Krisztusi szellem, Dávid Ferencz szelleme vagy. Értjük hangodat, légy üdvözölve s legyen ez este neked szentelve!

CSIFÓ SALAMON.

Unitárius nézetek fölújulása a közép-korban.

Burckhardt Jakab „A renaissance-kori műveltség Olaszországban“ cz. jeles művében arra is rámutat, hogy a renaissance-kor olasz tudósai az első kezdők a történeti kritika terén, sőt helylyelközzel közöttük még a bibliai történetek bátortalan és kezdetleges kritikája is föltűnedezik. Hivatkozik többek közt II. Pius pápa szabadelvű nyilatkozatára, ki a kereszténységet állítólag megerősítő csodákról azt állította, hogy nem volna ezekre a kereszténység igazságainak szüksége. *Valla Lőrincz* híres humanista tudósról is Burckhardt kimutatja, hogy Mózesst s az evangelium íróit pusztán csak historikusoknak vélte, sőt nyíltan is vallotta ezt. Ezzel méltóságukat s elfogadott tekintélyüket nem akarta ugyan kisebbíteni, de világos tudatával birt annak is, hogy merész nyilatkozata ellentétbe jut az egyházi fölfogással. Ugyancsak *Valla Lőrincz* azt merészelte állítani, hogy az apostoli hitvallást nem az összes apostolok szerzették s hogy a Krisztushoz írt levelek közül az Abgarus levele szembetűnően hamis koholmány. (II. kt. 304., 305. l.)

Valla és tudós társai a bibliai csodákat békén hagyták, de a későbbi korú barát-legendákkal annál többet gunyolódtak.

Krisztus istenségét ekkor már nem egy pap vetette el. Zsidóknak hívták az ilyent valló eretneket. Közéjük tartozott a szerencsétlen *Giorgio da Novara*, kit 1500 körül Bolognában elégettek — Isten dicsőségére.

Ugyanez időtájt, 1497-ben Bolognában a dominikánus inquisitor kegyetlen volt a nagy pártfogásnak örvendő híres *Gabrielle da Salo* orvost egyszerűen csak pusztá megbánó nyilatkozattal szabadon engedni; noha a tudós orvos ilyeneket szokott nyilvánosságra bocsátani:

Krisztus nem Isten volt, hanem József és Mária fia — közönséges fogantatásból. Meglehet a keresztén szenvedett halált, alkalmasint „gonosz tettei“ miatt. A rólla hirdetett katolikus vallás nem-sokára meg fog szűnni. A szent ostyában sincs meg igazi teste

Krisztusnak. Csodáit sem isteni erőből mívelte, hanem csak az égi testek befolyása következtében. Tehát Salo orvos elvetette a pápás egyház babonáit, de hitt a csodákban s az astrologiában korának humánus tudósai szerint.

Egy bergamói kanonok, *Zanino da Solcia* is 1459-ben ugyanazt vallotta, hogy Jézus nem emberszeretetből, hanem egyszerűen a csillagok behatása alatt szenvedett. E pogányszerű fölfogásért örökös fogsággal büntették.

Salo orvos 1500. évi bolognai eretnekségével egy időben *Petro*, az arandai püspök is nyíltan vallotta embervoltát Jézusnak, krisztusi istenségét ellenben kétségbevonta, a bünbocsánatot semmiségnek és a pápáktól saját hasznukra kieszelt emberi találmánynak minősítette. A kaczagni való s legnevettségesebb purgatoriumot is, a szent egyház szennyeseinek e lelki mosóházát, szintén hasonló czélú és hasznú pápai találmánynak nevezte. Sőt végre még magát a hatalmas poklot is, e szent czélból föllállított ó-kori javító intézetet, merőben megtagadta s létezését a pápák hamis ráfogásai közé sorolta. (A renaissance-kori műveltség. II. kt. 306. l.)

Mi lett ily szabad fölfogású nézetek után az andorai püspök sorsa, arról hallgat a történelem. Valószínűleg a bölcs és óvatos egyházi hatóság elhallgattatta a szókimondó, legszájasabb papi fejedelmet s ők maguk is bölcsen elhallgattak vele, mint hitese társukkal: nehogy a kitörő szent láрма felköltse a világiak figyelmét s a többi hamis pápai találmányokra is rávonják az addig hiszékeny világ káros érdeklődését.

Látnivaló mindezekből, hogy még a pápai hatalom fénykorában is akadtak fölvilágosultabb elméjűek, kik a hivekre ráerőszakolt szent babonákat a józan ész segélyével próbálták megvizsgálni. Ezek közül egy sem fogadta el a tudatlanság sötétébe sülyesztett pápás kornak legmélyebb butaságba mindent elmerítő kegyes jelszavát: Credo, quia absurdum!

DERSI K. FERENC.

Böhm axiológiája.

Az ember és világa. Philosophiai kutatások. III. rész: Axiologia vagy értékstan. Irta Böhm Károly egyetemi tanár. Kolozsvár, 1906. Ára 6 kor.

Philosophiai irodalmunkban az utóbbi tíz évben nem jelent meg oly könyv, a mely ehhez tartalmasságával, tárgyának új felfogásával, fejtegetéseinek és elmélkedéseinek mélységével és értékességével összehasonlítható volna. Ez a könyv bármely gazdag irodalomnak becsületére válna. Annál nagyobb örömmel kell köszöntenünk nekünk, a magyar irodalomnak. Csak éppen a napokban került kezünkbe, mikor már e füzet szedése nagyon előre haladt s azért az érdemleges foglalkozást fenn kell tartanunk egy következő számunkra. De most mintegy bevezetőül álljon itt egy néhány sor ugyancsak Böhmnek egy értekezéséről, melylyel az akadémiában 1900-ban széket foglalt. Címe: *Az értékelmélet feladata s alapproblémája*. Értékét már magában az a körülmény is mutatja, hogy az akadémia az 1898—1904. években megjelent összes philosophiai munkák közül ezt tartotta méltónak a Marczibányi-mellékjuttalommal való kitüntetésre. Ilyen kitüntetés székfoglaló értekezéseknek nem igen szokott osztályrészül jutni. A hivatalos bíráló szerint „tartalmas és értékes mű“, mely felhasználja az egész újabb irodalmat a nélkül, hogy „ezzel kutatásainak önállóságán csorba esnék“. Ez a legnagyobb elismerés, a mit nálunk philosophiai munkáról el lehet mondani.

Ez az értekezés tulajdonképen dióhéjba szorított alapvetése a terjedelmes axiológiának. Ez az oka, hogy most ennek vezető gondolataival foglalkozunk.

Böhm metaphysikája szerint, a mely eredetét Kant és Fichte rendszereiből vezeti le, gondolkodásunknak két sarka van: a lényeg és az érték oszméje. Kerek és egységes világgépet e kettő nélkül nem szerkeszthetni. A kettő összcseik az *axiológiában*, mert a mi a valóságban a lényeg, az az alkotásban a megvalósítandó érték. Az értékelés eredménye a becselő ítélet. Területe az erkölcsan,

melynek foglalkoznia kell az érték fogalmával, különben nem tudja meghatározni a cselekedetek végső célját. Az értéktan kiterjed a logikára, esztetikára, etikára és közgazdaságra. Gyakorlati becsét abban látja a szerző, hogy ha majd meg fogja oldani feladatát, akkor „nemesak megközelítőleg és ösztönszerűen, hanem öntudatos szabatosággal fogjuk cselekedeteink értékét, vágyaink jogosultságát, ösztöneink hasznosságát, élvezeteink nemességét, társadalmi alkotásaink maradandó becsét... megállapítani”.

Az értéktan ebből a kérdésből indul ki: *mit tesz értékelni? Hányféle értékelési mód lehetséges?* E kérdésre adott válaszában a becselő ítéleteket három minőségileg különböző csoportra osztja, u. m.: *az élvezételek, hasznossági és nemességi ítéletek.* Ezeknek megfelel az etikának három iránya: *a hedonismus, utilitarismus és idealismus.*

Ez értékelési módok fokozatokban következnek egymás után s e fokozatokat ontogenetikus szempontok is támogatják, mert a gyermek értékelése hedonikus, a férfié utilitarius, a nyugalomra hajló öregé idealistikus. Mindenik értékelési módnak vannak tehát szervi és pszichikai feltételei. De mégis mindenkiben megvan mind a három értékelési mód lehetősége is. Így hát mind a három egyformán jogosultnak látszik mind az egyénül, mind a fajok s az emberiség haladásában. De ez a jogosultság csak viszonylagos, mert a phylogenesis amellett szól, hogy a nemességi értékelés a legmagasabb s ebben van „minden más becslés logikai feltétele”. Ez azt jelenti, hogy „minden értékelésnek csak akkor van értelme, ha a nemességet vesszük alapul”. S az evolutionnak valódi jelentése éppen abban áll, hogy az új alakok a régieknél tökéletesebbek. Minden érték a nemesség fogalmából fakad, ez a többinek betetőzése, mert egyedül ebben van *önérték*, a többinek csak *eszközi értéke* van, tehát mindegyik túl utal maga magán. Mert az élv is, a hasznosság is csak viszonyfogalom, t. i. eszköz valamely cél elérésére. Értékét a céltól nyeri. Ezt a célt pedig keresik *az önfentartó tevékenységben, az élvezetben és a cél kvalitásában.* Már pedig világos, hogy az önfentartás nem cél, sőt mint végső cél nyílt ellenmondás, hiszen a természetben sehol sincs elérve. Az élvezet sem cél, sem eszköz, csak járulék (*ἐπιτέλεμα*). Lennie kell tehát egy harmadik értéknek, a melyet saját maga minősége miatt tartunk annak.

Tapasztalati tény, hogy az élvezetek között választunk, egyiket többre becsüljük a másiknál, még pedig nemesak intenzitásuk szerint, hanem éppen annak ellenére is, kvalitásuk szerint. A kisebb

élvezetet és kisebb hasznot is tarthatjuk értékesebbnek. Honnan ered ez az értékelés? Nyilvánvaló, hogy olyan valamiből, a mi magában értékes. Ezt a magában értékest *az öntudat, az én* állapítja meg. Az öntudat nélkül az érték gondolata teljességgel lehetetlen. Mert az én nemcsak ismereti feltétele mindennek, hanem tartalmilag is mindennek szülő anyja. „Nélküle, a benne élő substantialitás, való erő nélkül senmi sem léteznék.“ *Az öntudat a legfőbb érték*, mert intelligencia, mert szellem. A szervezetben minden rész szolgál a másiknak, csak az öntudat nem, hanem ráönti világosságát valamennyire. Az ontogenesis is az értelemnél végződik, mert az agy éri el fejlettségét legkésőbbre. Tehát már a kosmikus rangfokozat is az intelligenciára utal bennünket. Minden értéknek megvan szerepe a kosmosban, de *végző bíró az, a ki az élvezet érző, a hasznot megérti s önmagát megbecsüli: a szellem.*

E gondolatnál találkozunk Böhm *Schuppeval*, a ki etikája fő elvévé e tételt tette: *abszolút értékes a tudat*. Mindketten aggódva állanak elé e felfogásukkal. Schuppe azért, mert fél, hogy ez anynyira természetes és önként érthető következtetés kimondásával olvasói lelkében a csalódás érzelmét kelti fel. Böhm azért, mert e felfogás a mai napság divó értékelésekkel ellentétes, azokat tagadja, kizárja.

A fennebbiekben ki van mutatva, hogy minden érték forrása és mértéke a szellem önmértéke. De az ideális értékelés felsőbbtségét még nem bizonyítottuk. Hogy ezt tehessük, e kérdést kell feltennünk: miféle mértékkel állapítja meg az öntudat az élvezet és haszon nemességi fokát, dignitását? A feleletet saját magunk tevékenységének értékelése fogja adni. Ösztöneink, funkcióink összehatásának célja az egyén fentartása. E cél szempontjából tehát az ösztönök *fentartó* (conservativ) és *kifejtő* (explicativ) ösztönökre oszlanak. Az ösztönök a subordinatio viszonyában egy „felszálló egyenes sort“ képeznek, melynek tagjait nemességi értékük szerint az öntudat illeszti be bizonyos gondolatok irányítása mellett. Egyik ilyen gondolat az, hogy az eszközök csekélyebb értékűek, mint a cél, ennél fogva a fentartó ösztönök, mint eszközök, minőségre csekélyebb értékűek a kifejtőknél. Egy további fokozatot állapít meg e sorban a kedvérzetnek, mint összes eredménynek, a természete. A kedvérzet ugyanis két elem keveréke: a tiszta érzet és a salakíz egysége. (17. l.) Mennél közelebb állanak az ösztönök a fentartáshoz, annál nagyobb az eredményben a salakíz. Tehát az érzet és a salakíz fordított viszonyban állanak. A harmadik vezető gon-

dolat a tevékenységek értékelésében az, hogy a salakíz az én felszabadulásával párhuzamosan fogy. Ha ezt most az eszközök értékére alkalmazzuk, kimondhatjuk, hogy minél jobban járul valamely eszköz az én felszabadulásához, annál magasabb az értéke.

Helyezzük el most már e felszálló egyenes sorba az ember tevékenységeit. Legelső fokra kerül a táplálkozás és nemzés. Valamivel magasabbra az érzékek tevékenysége, melylyel e világban tájékozódunk. Ezt az első „honfoglalást“ állandóvá teszi az emlékezet. De a felszabadulás itt még nem teljes, mert az emlékezet is külső ingerekre van utalva. Lazul a kötöttség a képzelettel s a felszabadulás teljes lesz az *értelemmel*, mert az érzéki adatok felett ez építi fel a maga elemző és összetevő működésével a maga világát. Az értelem fejlődésével együtt tisztul az énérzet, midőn az öntudat megkülönbözteti magát nemcsak a külsőtől, hanem saját maga lelkiállapotától is s megszületik az *intelligens akarat*, mely az *önelhatározásban* nyilvánul meg legfényesebben. Ez az önelhatározás lehet determinált, de tisztán az ész természetén fordul meg. E nélkül a cselekvés érthetetlen „folyamat“ volna. Ime tehát a felszálló egyenes sorban a fokozatot a qualitas állapítja meg az értékeknek az öntudathoz való hasonlósága alapján.

Ez vázlatosan és törcdékesen e remek értekezés gondolatmenete. Egy munkás és nemes élet nyilvános confessiója. Minden ízében tartalmas. Szigorú logikával, bizó lélekkel megírt mű, a mely rávall írójára s valóban lelkének igazi tükre.

DR. GÁL KELEMEN.

IRODALMI ÉRTESÍTŐ.

Ujszövetségi apokrifusok. Fordította *Raffay Sándor*, ev. theol. akad. tanár Pozsonyban. Pozsony, 1905. N. 8r. 358 l. Ára 6 kor. — Az ó-szövetségi iratoknak megvannak apokrifusai. Az új szövetségieknek se hiányoznak. De ezek eddig magyar nyelven nem jelentek meg. Raffay Sándor pozsonyi ág. ev. theol. tanár most kitöltötte ezt a hézagot. Lefordította és kiadta az új szövetségi apokrifusokat, a kanonikus könyvek közzé föl nem vett, de egyik vagy másik őskeresztény iratgyűjteményben előforduló új-szövetségi műveket. Elismeres illeti a munkáért a tudós fordítót, mert egy-egy idegenszerű kifejezést leszámítva, könyve jól olvasódik. És elismerés azért is, mert ha némely munkából csak töredékeket közölhet, van ez apokrifusok között néhány nagyon épületes munka. Elismerés azért is, mert e könyv közreadásával adalékokat nyújt az új-szövetségi irodalomtörténethez. A hol az új-szövetséget tanulmányozzák, e könyv tanulmányozása is helyet kell, hogy foglaljon. A közlött iratok: A héberek evangeliuma. Az ebioniták evangeliuma. Az oxyrynchosi töredékek. Péter predicatiója. Péter evangeliuma. Jakab elbeszélése. Tamás elbeszélése. Barnabás levele. Római Kelemen első levele a korinthusiakhoz. Római Kelemen második levele a korinthusiakhoz. Polykarpus levele a filippibeliekhez. A laodiceai levél. Az apostolok tanítása. Hermas pásztorja. Péter jelenése. Pál cselekedetei.

Egyházi beszédek Bitzius Alberttől. Németből fordította *Nagy Béla* sárospataki theol. rk. tanár. Sárospatak 1906. 8r. VII. 214 l. — A szababság levegőjében lélegzik, szellemre is abban, mint Zürich szónoka Lang Henrik . . . Bitzius, ki Langnak kortársa volt, a vidéken papskodott s csodálatosan tudott alkalmazkodni a néplelekhez . . . Beszédei példányszerűek arra nézve, hogy a néplelket ismerve, hogy kell azt emelni, hogy kell evangéliumszerű tisztútt vallási nézeteket a népnek tanítani. És beszédei bizonyosság arra, hogy csakis tudományosság, tanultság mellett lehet ma a népnek is

az evangéliumot sikeresen prédikálni. A sikerülten fordított tartalmas beszédek különös figyelmet érdemelnek. Fordító a magyar protestans theologus ifjúságnak ajánlja a kötetet. Bitziustól ha tanul a magyar protestans theologus ifjú, esakis hasznára válhatik. A kötet ára 5 korona.

Erdélyi Múzeum. Új folyam. Szerk. *Erdélyi Pál*, egyetemi és muzeumi könyvtárnok. 1906. 1. füzet. Az Erdélyi Múzeum új folyama azzal a czéllal indul ki, hogy az erdélyi dolgoknak, Erdélyrész honismeretének több tért szentel. A megjelent füzet gazdag tartalma: Erdélyi Múzeum. Erdélyi Pál. Jogi intézmény-e a parlamenti kormány? Dr. Deák Albert. Nagyari József táborigéneki prédicatioi (1681—1683). Szádeczky Béla. Adalékok a Régi Magyar Könyvtárhoz. Köblös Zoltán. Régi székely balladák. Kanyaró Ferencz. S vegyes közlemények. A folyóirat évnegyedenként jelenik meg öt íves füzetekben. Előfizetési ára: 10 kor., tagoknak: 8 korona.

KÜLÖNFÉLÉK.

A kormányváltással a vallás- és közoktatásügyi minis-
terium vezetését a nagymiveltségű gróf Apponyi Albert vette át. A
Wekerle-ministerium kiváló egyénekből van összealkotva. Szélesebb
látókörű és a tudományos miveltséget inkább értéklő államférfiu kezébe
a vallás- és közoktatásügy nem juthatott volna. Gróf Apponyi Albert
bizonyára a vallás-politikára nézve is modern és nemzeti álláspontot
foglal el, a mit már jeles szónoklataiban, az ország előtt nem egyszer
kifejezésre juttatott.

A keresztény felekezetek közti béke. XIII. Leo, X. Pius
előde a magát úgynevezte „békepápa“ a keresztény felekezetek
közti békét a római pontifex főhatósága alatt gondolta s ajánlta is
ily értelemben a görög-keleti és anglikán egyháznak, melyek azon-
ban ez értelmezést sehogy se akarták megérteni. Annál kétségtelenül
sokkal érthetőbb, még a protestansok előtt is az a felfogás, melynek
a görög keresztények részéről Kyriagos, athenae-i egyetemi theol.
tanár adott küzelebb kifejezést. „A különböző egyházak kereszté-
nyeinek egymást tesvérekül kell tekinteni, mert mi együtt egy
keresztény családot alkotunk, mert mi mindnyájan a keresztény
valláshoz tartozunk, mert a különbségek mellett is, a melyek minket

megosztanak, egy közös alapra támaszkodunk, mely megkülönböztet minket más vallások követőitől. A keresztények Istene különbözik a judaismustól és az islamismustól, melyek egy Istent imádnak ugyan, de őt kényírnak tekintik s az emberek egyenlőségét és testvériségét nem ismerik el, megengedik a rabszolgaságot és a többnejűséget, melyet az islam megrendel s az ó-szövetségi vallás megtűr. A főbb keresztény elvek az egyházakban, ha eltérésekkel is, egymáshoz hasonlók. A keresztények vitathatják egymás közt a különbségeket, mindenik egyház védheti a maga hitnézeteit. De a midőn eszminéknak igazságáról tudományosan vitatkoznak, nem szabad feledniök, hogy testvéregyházak, hogy ugyanazon keresztény családdhoz tartoznak. Egy keresztény egyháznak sem szabad más keresztény egyháztól a keresztény voltot megtagadni.“ „Botrányosnak tartom, ha a katolikusok a protestansokat atheistáknak, hitetleneknek mondják, vagy a protestansok a katolikusokat bálványimádóknak, vagyha az orthodoxok más keresztényekről úgy beszélnek, mintha nem lennének megkeresztelve, mintha nem lennének keresztények“. Így Kyriagos, a görög orthodox egyház tagja. Ha a nyugateurópai orthodoxyát is ily szellem hatná át, mennyivel közelebb jutnánk a keresztény felekezetek közti békéhez!

Nagy Bocskay István emlékezete. 1606 június 23-án irták alá a bécsi békét, mely gyógyító balzsammal kötötte be Magyarország vérző sebeit. Néhány évvel azelőtt Székely Mózzessel a brassói esatatéren elbukott Erdély s vele eldőlt Magyarország utolsó védőfala. A császár megbízott hóhérai lettek urak az egész országban. Féktelenül uralkodott a legvadabb erőszak s özönnel folyt kivált Erdélyben az eretnek magyarság ártatlan vére. Básta, a császár szeretett vitéze, 80 szekérrel vitette ki Munkácsra az arany-ezüst drágaságot, miket az erdélyi nemesség kiirtásával elrabolt magának.

Ekkor nyerte meg Bocskay István a magyarság ügyének a pribék hajdúkat. Ezek 1604 oct. 15-én éjjel a német zsoldosok vérébe fojtották Debreczen elpusztítására indult táborukat. Ez irtózatoss csapás után egyik isten verése után a másik következett s kihajtotta végre az országból a rabló német, vallon, cseh császári csordákat. Boeskaai a következő évben szövetekezett a német ellen a törökkel s a szultán rendelkezére minden magyar foglyot a török földről békével elbocsátottak.

Boeskaynak köszönhetette a német császár, hogy a békülő török most a Habsburg-házat Magyarország urának elismerte. Boeskaynak

küldött a szultán koronát is; de a böles pártvezér megelégedett Erdélylyel, a magyarok részére a bécsi békében kivívott lelki szabadsággal.

Tordát, Dézset, ez unitárius városokat többül felforgatta, magyar lakosait lemészárolta a gyilkos Básta-korszak. Egész Kolozsvár és minden egyházi vagyonuk a jezsuiták kapzsi kezére került. Boeckay mindent, a mit csak meg lehetett kapni, visszaadatott az unitáriusoknak. S a hazaáruló sehonnai jezsuitákat a kolozsváriakkal kísértette ki az országból.

Ilyen böles, ilyen vitéz, ilyen önfeláldozó honfia volt Boeckay már-már sirba jutott hazánkknak. Ő volt feltámasztója, évszázakra megerősítője a magyar alkotmányos szabadságnak. Méltán ünnepli meg nagy örömmel az egész ország legnagyobb művének, a bécsi békének három százados évfordulóját.

K. F.

Szabadelvű judaismus. Franciaországban az izraeliták egy része a vallási új törvény létrejöttével szabadelvű alakulást akar létrehozni. A miveltebb izraeliták maguk érzik, hogy a judaismus igen *ethnikus* volt és a mivelte emberiség egyetemesebb vallására törekeshetnek. Loyson Hyacinthe egy rabbihoz irt levelében biztatólag szól törekvésükhez és felemlíti, hogy a chicagoi valláscongressuson a közös istentiszteleten egy izraelita rabbi mondotta el a „Mi Atyánk“-ot. Jézustól nincs mit tartani. Jézus nem helyettesíteni akarta az Atyát, hanem csupán ő hozzá vezetni akar. Vajha sikerülne a franciaországi szabadelvű izraelitáknak, hogy példát mutassanak a judaismust követőknek a valódi vallási előhaladásra, a melyet mégis több kell, hogy jelezzen, mint egy-két szertartás megváltoztatása vagy elhagyása.

Amerikában Hirsch G. E. rabbi több éven keresztül a judaismus reformját ékes szavakban hangoztatta. Lelkesülten beszélt e reformról és a modern kereszténységről. Nem régebbe azonban egy felolvasásából az tünt ki, hogy ő mégis úgy hiszi, hogy „a világ vallásos érdekeit jobban szolgálják, ha fentartják a zsidók az ő fajuk és vallásuk hagyományait“. A „Christian Register“ megbotránsággal szól ez esetről, mert Amerikában csakis a zsidók azok, a kiknél a vallás fajukkal egyet jelent, és azt mondja, hogy e faji elhatárolás a vallást illetőleg egy alsóbb miveltségi fok maradványa, a melyet ki kell irtani és el kell törölni, ha a zsidók a körülük élő másfajú és vallású népekkel természetes és szívélyes összeköttetésbe akarnak lépni. A keresztények sohase vontak válaszfalat

a zsidók ellenében. De a zsidók vannak. A zsidók társadalmilag is vallási szabályokkal különítik el magukat.

A német császár kezdsére a német és amerikai egyetemek időközönként tanárokat cserélnek ki előadásra. A Harvard-egyetem *Peabody* G. Francist, a keresztény erkölcstan tanárát küldötte ki a berlini egyetemre. *Peabody* szerencsésen oldotta meg feladatát. A „Localanzeiger“ nagy elismeréssel emlékezik meg róla, hogy világos és szép előadásai, valamint rokonszenves és tapintatos egyénisége által szerencsésen kezdette meg a kicserélést és hozzájárult Németország és az Egyesült Államok közti barátságos viszony erősítéséhez.

Németországon az ág. ev. gyülekezetekben mozgalom indult a lelkészfölvatási formula megváltoztatására nézve. A badeni hercegségben és más helyen több gyülekezet feliratot intézett az illető egyházi főconsistoriumhoz, hogy a régi „Apostoli hitforma“ helyett valamely újabb hitvallást állítsanak meg a felavatandó lelkészek számára. A feliratokban hangsúlyozzák különösen azt, hogy az apostoli hitforma tételei ellenkeznek az újkori tudománnyal. És kihagyni kérik a hitvallásból a mi nemcsak „természetfeletti“, de „a természettel ellentétes“. A gyülekezetek annál inkább sürgetik a módosítást, mert gyakran fordulnak elő oly esetek, hogy megválasztott szabadelvű lelkészeket a főconsistoriumok nem erősítenek meg. Ilyen újabban a Rómer lelkész esete is. Rómert az Essen melletti Remscheid helységben megválasztották az ürességbe jött lelkészi állásra, de a főconsistorium nem erősítette meg a választást, mert Rómer nem-orthodox nézetet vall a Jézus származására nézve. Az ily esetek hosszú időre fölzavarják a gyülekezetek és a főconsistoriumok közt a jó viszonyt, minék a fölvatási formula módosítása elejét venné.

A könnyen megalkuvó pápa. A napokban jelent meg 1906-ra a „Gerarchia Cattolica“ czimű pápai évkönyv. Eddig minden évben benne volt a Szent Péter óta uralkodott pápák névsora és uralkodásuk évszáma. Az idén hiányzik ez a kronologia. Az évkönyv forgatóinak tavalay feltűnt, hogy a névsorból több pápa neve hiányzik; ezeket a neveket Duchesner, a Farnese-palotabeli francia történettudományi iskola igazgatójának sürgetésére hagyták ki. Duchesner, a ki jeles, modern szellemű történétíró, szigorú történelmi kritikával kimutatta, hogy a kérdéses pápák apokrifek; valójában sohasem éltek, annál kevésbé uralkodtak. A Vatikán engedékenységével annak adta tanujelét, hogy a modern kutatás eredményeit tiszteli. Nagy felháborodást keltett azonban a nevek törlése

a klerikális körökben. A hagyományhoz görcsösen ragaszkodók addig jártak X. Pius pápa nyakára, a míg a főpásztor be nem adta derekát. A modern tudományt sem akarta megcsufolni, a dogmatikusokkal sem mert szembeszállani: a középútat választotta tehát és egyszerűen kihagyatta az évkönyvből az egész pápai kronológiát.

Miért következett be az állam és egyház szétválasztása Franciaországban? A Vatikán már évtizedek óta azt az eljárást követte, hogy ha a kormány reactionarius és ultramontan volt, mint például X. Károly és III. Napoleon alatt, s az egyház megkapott mindent, a mit kívánt, természetesen elégedettséget mutatott és nyugton maradt, a kormánynak kellemetlenséget nem okozott; de hogyha a kormány szabadelvű volt és az elhatalmasodó klerikalismust meg akarta szorítani, ekkor a pápaság mindjárt üldözésről panaszkodott és újra kezdődött a harc az egyház és állam közt. Így történt ez a mostani köztársaság létrejöttével is, mikor az igazi demokratikus pártok kezdtek uralkodni. XIII. Leo egyideig megkíséرتette, hogy a francia katolikusoknak a köztársasággal való jó viszonyt hirdesse, de hiába. A demokratia mind hatalmasabb lett és a tömegek vezetése kisíklott a papság kezéből. A pápa, mint kitűnő diplomata megértette, hogy az új ellenség ellen a mérsékelt köztársaságiakkal, Meline-el, Ribot-val és hasonlókkal kell keznet fognia. De éppen ez az összeköttetés volt az oka annak, hogy a klerus ez új szövetségei tért vesztek, mert a köztársaságiakban már annyira nőtt az antiklerikális hangulat. Az a kísérlet, hogy egy nagy alkotmánypártot hozzanak létre, mint a milyen Németországban a centumpárt, teljesen kudarcot vallott. A hogy a radikálisok és socialdemokraták jutottak kormányra, még hevesebb viszály tört ki az egyház és állam közt, mi végre a nagy államférfi Waldeck-Rousseau és utóda Combes kormánya alatt nyílt háboruba ment át. Mégis úgy látszott, hogy e háboru nem fog éppen a teljes elválasztásig menni és a szerzetes congregatiók száműzetésével végződik, a mikor X. Pius nem éppen ügyes protestatioja, hogy a Rómát látogató Loubet elnököt nem fogadja, a nemzeti érzést oly mélyen sérti, hogy más megoldás nem marad hátra, csak az állam és egyház szétválasztása.

*

A róm. kath. egyház negyvenöt millió francot kapott évente az államtól s a lelkészek felett a püspököknek teljes hatalma volt, úgy, hogy Róma — bizonyos számú papságot kivéve — uralkod-

hatott a kleruson. De az állam, hogyha egy katolikus lelkész a köztársasági törvénynyel szembe állott, mit tehetett? Csaknem semmit. Legfennebb időközönként felfüggeszthette a fizetését; de az ilyenek ebből csak haszna volt, mert az ultramontan püspök és hívek még nagyobb mellékes jövedelemmel látták el. A püspökök kinevezését a Napoleon-féle concordatum biztosította a kormánynak, de a Vatikán mindig arra törekedett, hogy e kinevezésjog csak ajánlatjog maradjon. Ez is már türehetlenné tette az állapotot, mert a legtöbb esetben a Szentszék előtt kedvelt egyéniségek neveztettek ki püspököknek.

„A szent roszt“. Loyson Hyacinthe e czim alatt foglalkozik a „Siècle“-ben a pápai csallhatatlanság dogmája által okozott rosszakal. Rómában, a hol jelenleg időzik, újra olvasta, a kiket ő „a modern kereszténység prófétáinak“ nevez, Dantet és Hugo Victort, a régi Izrael prófétáival, Ezsaiással, Jeremiással és Ezechiellel együtt. Idézi Dantenak egy látományát, az Isten ítéletét egy pápa felett, a ki minden vétkes közt a legvétkesebb. Loyson Hyacinthenak e pápa IX. Pius, egy egyébként jó és kegyes ember, de a ki a pápaság intézményétől, mely jogosult és jótékony lehetett volna, végleges eltérést jelez. IX. Piusra második Ezsaiás e szavait alkalmazza: „Kiesodavak, ha nem az én szolgám?“ (Ézs. 42, 19.) Kérlelhetlenül elítéli azokat a katolikusokat, a kik tudták, hogy a pápák több jogbitorlást követve el, lerombolták az egyház régi intézményét és nem tudtak ellenállni annak, hogy Montalembert halálos ágyán mondott kifejezése szerint a francia kath. egyházat „a Vatican előszobájává“ ne tegyék és így a francia nép részét vallástalanságba taszították, mert érzelme föllázadt egy olasz püspök istenítése ellen. E nagy vétkesek nélkül, mondja Loyson Hyacinthe, a római udvar semmit se tehetett volna. Ő hálát ad Istennek, hogy íranta azt a kegyelmet tanusította, hogy ő 1869 sept. 20-án, a vaticani concilium előidején a róm. kath. egyházból kiválgék.

Monistenbund. Egy új szövetség Németországban. Az ultramontanizmus és az orthodoxia ellen akar küzdeni s az által, hogy a „haeckelismust“ terjeszti. E küzdelem megtörténhetnék a nélkül, hogy a haeckelizmus ugyanakkor vallási küldetésre vállalkozzék. A szövetség eszménye: „az emberiség, mely állását a természetben föllismeri“. Az emberiség adoratiója nem új eszme. A haeckelistákat ebben megelőzte már a theologiai és metaphysikai korszakból

„kiemelkedett“ Comte Ágoston. A múlt százév közepe táján ezen az alapon Franciaországban és Angliában comtista-gyülekezetek alakultak. De számuk a százév végén alig tett ki egy-kettőt. Szerencsésebb lesz e ennél a haecckelismus, mely az ős germán vallást is beléjátszodtatja az eszménybe, majd megválnak. Amnyi bizonyos, hogy az ultramontanismus elleni küzdelmet más formában is föl lehetne venni s az emberiség előhaladására nézve nem elengedhetlen szükség a congregationalis haecckelismus.

Jeruzsálem lerombolása az újabb történelmi vizsgálódások szerint nem a kezdetét jelentette a zsidók szétszórásának, hanem a befejezését és a nép politikai létének a végét. A kereszténységre nézve pedig a lerombolás a judaismus kötelékeiből való teljes föl-szabadulás. Kaulbach joggal vette fel Jeruzsálem lerombolását a világtörténelmi nagy képek közé, melyeket a berlini új muzeum lépcsőháza falára festett, s tette oda a képre a menekülő keresztény gyülekezetet, a mint az angyaloktól vezetettve kivonul, maga után hagyva a zsidó főváros és templom füstölgő romjait, kivonul a világba, a szűk helyből a nagy, széles világba, a helyhez kötöttségből a teljes szabadságba, egynek érezve magát az apostollal az elhatározásban: „A melyek hátam megett vannak, elfelejtem, és azokra igyekezem, melyek előttem vannak“.

Renan Ernő, a „Jézus élete“ és egyéb híres munkák szerzőjének hagyatékában rendkívül becses kiadatlan kéziratra akadtak nemrég. A kézirat Renannak ifjúkori följegyzéseit tartalmazza, a melyeket Renan 1845—1846-ban, tehát 22—23 éves korában vetett papirosra a Saint-Sulpice seminariumban, a melyben mint kispap tanult, majd pedig a Crouzet-pensióban, a hol nevelősködött. Ezek a följegyzései az első irodalmi műve. Nem művészi munka, hanem valósággal odavetett jegyzetek, a melyekben olvasmányai, tanárainak előadásai stb. közben támadt gondolatait sorakoztatta egymás mellé Renan. Röggtönzött voltuknál fogva azonban valóságos vallomások ezek a jegyzetek s alkalmat adnak arra, hogy a fiatal tudós elméje fejlődésének menetébe betekinthessünk. Főként a bölselet, a történelem s a tudományos módszerek körül csoportosulnak a jegyzetek, de bőven esik szó bennök irodalmi kérdésekről is. Renan följegyzései nemsokára nyomtatásban is megjelennek két kötetnyi terjedelemben.

Becsés khinai okmány. A jelenleg Berlinben tartózkodó khinai tanulmányozó bizottság egyik tagja becsés ajándékot adott a berlini ethnográfiai muzeumnak. Az ajándék annak a Kr. u. 781-ből származó szianfui okmánynak a hű másolata, mely a

kereszténységnek Khinában első fölmerüléséről és elterjedéséről szól. A kereszténység elterjedésének nestoriánus papok voltak az apostolai.

Kitüntetés. Székely Miklós kir. ítélőtáblai birói czimmal és jelleggel felruházott tordai törvényszéki bírónak, ki mintegy negyvenkét évig szolgált a birói karban, a király a hű és buzgó szolgálat elismeréséül a harmadosztályú vaskoronarendet adományozta. — *Tudori fokozat.* Zsakó István, Zsakó István kolozsvári kir. ítélőtáblai bíró fia, a kolozsvári egyetemen az orvostani szakon tudorságot nyert.

Iszló. Nem nagy község, de szívós, hagyományaihoz ragaszkodó nép. Régebb leviták prédikálták ott az igét. De már a congrua-törvény meghozatala előtt az egyik szerény levita rendes egyházközséggé emelte, maga is papi vizsgát tevén feltűnő sikerrel. Jakab József papsága óta Iszló az önálló unitárius egyházközségek közé tartozik. Most Gálly András ifju lelkész veszi át ez egyházközség gondozását, hogy ott lelkes munkássággal építsen és annak a jóra való népnek mindenekben jóltevője legyen.

Koncz József †. A marosvásárhelyi ref. collegiumnak volt a tanára. Hitére orthodox, mint akár a Bethlen Gábor idejebeli kalvinista tanárok. De tudományszeretete és erős hazafiúi érzése más körökkel is a legszívélyesebb viszonyba hozzák. Tanárságát történelmi kutatásokkal köti össze. És folyóiratunkat szívesen kereste fel az unitárius egyházat illető, s az „orthodox és unitaria religiot“ közösen érdeklő történelmi adatokkal. Egyik legbecsesebb közleménye a Homoródszentmártoni Biró Sámuel felett mondott beszéd (1721). 1903. évf. 1. füz. 15—37. l.) A honnan gyűjtőmunkássága az egyházi, hazai és műveltség-történelmi adatokat előhozta, a marosvásárhelyi Teleky-könyvtár, melyet ő rendezett. Nagyobb önálló munkája: „A marosvásárhelyi ref. collegium története“. Valódi protestans tanár volt, a ki teljes odaadással egyházának és a tudományak élt. Elhunyt márt. 3-án 77 éves korában.

Gyászhirek: Albert Dénes egyh. tanácsost és családját szomorú veszteség érte. Anyósa özv. *Szigethy Zsigmondné*, szül. Fekete Juliánna élte 84-ik, özvegyisége 45-ik évében márt. 27-én Kolozsvárt elhalt. Albert Dénesné Szigethy Berta, Szigethy Miklós dési ügyvéd, Szigethy István kir. járásbíró édes anyjukat gyászolják az elhunytban. — Dr. Balogh György tordai ügyvéd elvesztette hőn szeretett nejét, *Balogh Györgyné*, szül. *Fodor Ilát*. A férj mellett két gyermek s nagyszámú rokonság siratja az alig 25 éves korában elhalt jó nőt.

ARANYKÖNYV.

Adakozás a kolozsvári egyházközség templom-tornya újraépítésére.

(XIV—XV. közlemény.)

Árkosi Benkő Mihályné, Szöllősy Juliánna	400 K.
Dr. Kőváry László	200 „
Vargyasi Hajós Gyula	20 „
Gálfy Lőrincz	10 „
Kálnoki dr. Bedő Albert	50 „

I—XV. közl. összesen: 5727 korona.

Szolgáljanak e nemes adományok buzdításul a további adakozásra, hogy az egyházközség temploma tornyát újra építhesse, a mi mindnyájunknak óhaja, s ugyanakkor templomát is megjavíthassa. Ez adományokért hálás köszönet!

Az egyházközség előljárósága nevében:

Kolozsvárt, 1906 ápr. 19.

PÉTERFI DÉNES,
unitarius pap.

A Székelyudvarhelyen építendő unitárius templom javára tett kegyes adományok.

(XV. közlemény.)

Br. P. Horváth Kálmán 1906-ra új évi ajándék czímon 5-ödször 50 kor.

Tégla-rész megváltása czímen: Ferencz József, id. Daniel Gábor, Sándor Mózes, Dr. Bedő Albert, a Péter Sándorné és ifj. Barta Józsefné gyűjtése folytán a városhalmi hívek 50—50 kor. Ferenczy Ágnes és Czirmay Zsuzsika F.-Rákosról 25 kor. Együtt 275 kor.

Az 536 számú gy.-ívén Ugron János Sz.-Udvarhelyről 100 kor.

Göncz Károly lelkész 71 számú gy.-ívén Sz.-Szentmiklósról: begyűlt gabona árából 8 kor. 50 fill., Göncz Károly 3 kor., Göncz Károlyné. Dollny Róbert 2—2 kor., Forgáts János, Göncz Irma 20—20 fill., Lukácsi Ferencz 10 fill. Együtt 16 korona.

Gál József 85 sz. gy.-ívén: A recsenyédi egyházközség 20 kor.

Gáll Lőrincz tanár útján Nagy Elemér Aradról 2 kor.

Gombos Sámuel Sz.-Keresztúrról 8 kor.

Vári Albert lelkész gy.-ívén (3-ik gyűjtés): A eszmadia ipartársulat 20 kor., a fazakas ipartársulat, Pál Sándor 10—10 kor., Péter Sándor az Á Ferenczy Kálmán költeményeiért, a homoródi mulatság jövedelme 4—4 kor., Egy társaság adománya 2 kor. Együtt 50 kor.

A h.-jánosfalvi egyházközségben rendezett 2-ik gyűjtés alkalmával adakoztak: A jánosfalvi egyházközség 20 kor., Ürmösi Károly, Kis György 1—1 kor., Mezei Mózes 60, László Károly 40, Lajos Mihály, Barabás Aron, Sándor András, Kanéta Miklós, Fábriecz János, Csoma József 20—20 fill., gabonában: Mezei Dénes, Balog András, Mezei Hektor, Benedek Mózes 56—56 ifj. László Dénes, Markos Ferencz. Sárdi Mózes 48—48, Vas László András, id. Sándor András, Bálint Zsigmond, Vas András, László Albert, László Miklós, Márkos József 32—32, Szabó Sándor, László Aron, Kelemen Lőrincz 24—24, Kelemen Mózes, Mezei Domokos, Jobb János, ifj. László András, Márkos András, Cseke András, László Mózes, László Bálint, László György, Szász János, id. László András, Péter József, Vas József, László Sándor, Szász Mózes, Jobb Ferencz, Sándor Ferencz, Vas Dénes, Csoma Zsigmond, Czerják János, László Mózes, Kis Béni 16—16, Varga Mózes, Fekete Pál, Varga András, Kelemen Juliska, Hegyi József, Benedek Ferencz, Forró András, László Hektor, Kovács Péter, Vas Mózes, László Lőrincz, Sándor Zsigmond, Geréb János id., Benedek Ferencz, id. Kelemen Mózes, Hegyi Mózes 8—8, Darkó Pál 1 kor. 62 fill. értéket. Együtt 42 kor.

Vári Albert lelkész útján özv. Szakács Imréné Sz.-Udvarhelyről 20 kor.

Jánossy Gyula ny. táblabíró és id. Szakács Károly ny. adófelügyelő Sz.-Udvarhelyről 50 kor.

A Létay Máté lelkész 10 sz. gy.-ívén Ar.-Rákosról: Az unitárius egyházközség 20 kor. Létay Máté 1 kor. Borbély Pál 50 fill. Pető János 40 fill. Létay Lőrincz, Székely Ferencz, Borbély Lajos 30—30 fill. Báló Ferencz 24 fill. Komjátszegi Mózes, Borbély István, Fodor János, id. Székely Samu, Fodor G. Máté 20—20 fill. Báló Miklós 16 fill. 20 fill. postadíj levonása után együtt 24 kor.

Ütő Lajos lelkész 29 sz. gy.-ívén Dombórol: Székely György 5 kor. Dombó községi hitelszövetkezet 3 kor. Ütő Lajos, Grün Lajos, József Dénes, Kovács Róza, özv. Székely Istvánné, Székely István, Molnár János, Székely

György Istvánné, Székely György Jánosé, Miklós Márton Istváné, Molnár György, Miklós Samu, Gál Ferencz 1—1 kor. Márkos József, Hirsch Mózes 60—60 fill. Miklós Dávid, Székely Márton Istváné, Miklós István, Biró Márton 50—50 fill. Székely Márton, Nagy Samu, Mátyás János, Osváth József, Tamás János, Miklós Imre, Miklós György, Miklós József, Kocsis István, Osváth Samu, Miklós Samu Samué, Hunyadi Mihály, Miklós Mártonné, ifj. Márkos József, Miklós Mihály, Hunyadi András 40—40 fill. Gál Ferencz 36 fill. Mátyás György, Magyar József, Bardi György, Molnár Miklósné, Molnár Márton, Márkos István, Szabó Ferencz, Szabó Mártonné, Szabó Imre, ifj. Miklós Samu, Bardi Márton, Márkos Mihályné, Mátyás Mártonné 30—30 fill. Székely Miklós, Kekedi Juliánna, id. Mátyás József, Gál János. Jámbor Jánosné, Kocsis János Mih., Csiki Józsefné, id. Mátyás István, Birtalan György, Gál István, Balog István, Márkos János And., Biró József 20—20 fill. Jámbor Mihályné, Gál Dani 10—10 fill. Együtt 37 korona 66 fillér.

Tódor Sándor 3-ik gyűjtő útjából utólag beszámolt 65 kor. 74 fill.

Az I—XIV. közlemény összege 11,222 kor. 60 fill.

E közlemény összege 760 kor. 40 fill.

Összesen 11,983 kor. — fill.

Midőn a fenti kegyes adományokért hálás köszönetet mondunk, egyben tisztelettel jelentjük, hogy templomunk építésének a megkezdése a folyó év tavaszára elhatározott. Ezért teljes bizalommal kérjük mindazokat, a kiknél még gyűjtő ív van, hogy azt a gyűjtött összeggel, esetleg a nélkül is, beküldeni kegyeskedjenek. Minden további adományt a szent ügy érdekében hálás köszönettel fogadunk.

Székelyudvarhely, 1906. április 4-én

DEÁK LAJOS,
godnok

BARABÁS ANDRÁS,
pénztáros

VÁRI ALBERT,
lelkész.